

Sárospataki Füzetek

A KIADVÁNY SZERZŐI:

PÁSZTOR GYULA	református lelkész, főiskolai oktató, Sárospatak
SAWYER , FRANK	tanszékvezető egyetemi tanár, Sárospatak
ENGHY SÁNDOR	teológiai tanár, Sárospatak
SOMOGYI DEZSŐ ANDRÁS	okleveles mérnök, pataki öregdiák
KIS SÁNDOR	ny. református lelkész, Orosháza
DAVIS, THOMAS J.	egyetemi tanár, Indiana University, Purdue University Indianapolis
SZATMÁRI EMILIA	teológus, óraadó tanár, Sárospatak
MAKOLDI SÁNDORNÉ	muzeológus, Tokaj
BENCSIK JÁNOS	ny. múzeumigazgató, Tokaj

KIADJA: A Sárospataki Református Teológiai Akadémia
FELELŐS KIADÓ: Börzsönyi József
FŐSZERKESZTŐ: Dienes Dénes
SZERKESZTŐ : Füstí-Molnár Szilveszter
TÖRDELTE : Timári István

KÉSZÜLT: A Maxima CS – A kft. nyomdájában, Miskolc
FELELŐS VEZETŐ: Kundráth Csilla

ISSN 1416-9878

SZERKESZTŐSÉG CÍME: SÁROSPATAKI REFORMÁTUS TEOLÓGIAI AKADÉMIA
3950 Sárospatak, Rákóczi út 1.; Tel / Fax: 47 312 947;
email: fustis@axelero.hu

PÉLDÁNYONKÉNTI ÁRA : 300 Ft
ÉVES ELŐFIZETÉSI DÍJ: 600 Ft

TARTALOM

OKTASS, HOGY ÉLJEK!		
<i>Pásztor Gyula</i>	Isten igéje pedig hirdettetni fog!	5
TANULMÁNYOK		
<i>Frank Sawyer</i>	A szférák felszabadítása	7
<i>Engby Sándor</i>	Zofóniás és Jósiás	28
<i>Somogyi Dezső András</i>	Gróf Klebelsberg Kuno egykori vallás és közoktatásügyi miniszter nemzetépítő érdemei a Sárospataki Református Főiskoláért	40
<i>Kis Sándor</i>	A lengyelországi reformáció	45
<i>Thomas J. Davis</i>	Az intolerancia megtestesítője: Kálvin János a 19. századi történelemkönyvekben	54
<i>Szatmári Emilia</i>	Méliusz Juhász Péter helye és szerepe a magyarországi reformációban	71
KÖNYVISMERTETÉS		
<i>Makoldi Sándorné</i>	Laki-Lukács László – dr. Varga Gábor: Maradjon örök emlékezetben	100
<i>Bencsik János</i>	Laki-Lukács László és dr. Varga Gábor: „Maradjon örök emlékezetben” Lak, 2004. pp 286.	101

Pásztor Gyula

Isten igéje pedig hirdettetni fog!

Hogy Isten igéje hirdettetni fog a világ végezetéig, afelől egészen biztosak lehetünk. Erről Isten maga fog gondoskodni. Fontosabb kérdés viszont számunkra az, hogy Isten erről miként kíván gondoskodni, hiszen az Írás arról tanúskodik, hogy az Úr igéje hirdetésében mindvégig szerepet szán az övéinek. Ez derül ki Jézus Krisztus missziói parancsából csakúgy, mint az úrvacsora szereztetési igéjéből: „...az Úrnak halálát hirdessétek, amíg eljön.” (1Kor 11,26) Ennek mikéntjéről beszél tanulságos módon Pál apostol Timóteusnak, amikor ezt mondja: *„Kérve kérlek az Isten és Krisztus Jézus színe előtt, aki ítélni fog élőket és holtakat; az ő eljövételére és országára kérlek: hirdesd az igét, állj elő vele, akár alkalmas, akár alkalmatlan az idő, fedd, ints, biztass teljes türelemmel és tanítással. Mert lesz idő, amikor az egészséges tanítást elviselhetetlennek tartják, hanem saját kívánságaik szerint gyűjtenek maguknak tanítókat, mert viszket a fülüik. Az igazságtól elfordítják a fülüket, de a mondákhoz odafordulnak. Te azonban légy józan mindenben, a bajokat viseld el türelmesen, végezd az evangélista munkáját, szolgálatodat maradéktalanul teljesítsd.”* (2Tim 4,1-5)

Isten közvetlen terve és akarata tehát így szól: Hirdesd az igét, állj elő vele akár alkalmas, akár alkalmatlan az idő. Ezt hallva könnyen az a tiltakozó gondolata támad az embernek, hogy Isten miért hozza ilyen lehetetlen helyzetbe az övéit. Az alkalmatlan időben valamilyen más úton is gondoskodhatna szava hirdetéséről. Mégis, ebben az igében Isten akaratának csodálatos rendje tükröződik, melyben egyszerre gondoskodik az övéi hitben való megtartásáról és mások megnyeréséről.

Pál apostol szavaiból az derül ki, hogy az ige hirdetésének feladata nem tűr halasztást. Nem késleltetheti az sem, ha alkalmatlannak látszik az idő. Ennek alátámasztására négy ösztönző és sürgető indokot hoz fel:

Az első: Krisztus ítélete. Timóteusnak és a Krisztusban hívó embernek a feltámadott Úr adja a megbízást, és előtte kell elszámolni annak betöltéséről. Ő dönt arról, hogy mikor miben akarja látni az övéit, s nem a körülmények.

A második: Krisztus eljövele. Az itt használt epifánia szó az ókorban az istenek tevőleges megjelenését, illetve a császár trónra lépését, vagy látogatáson való megérkezését jelölte. Aki például ez utóbbira készült, az nyilván igyekezett mindent rendbe tenni, mindennel készen lenni, hogy a császár előtt ne valljon szégyent, hanem elismerésre találjon. Így kell hogy álljon az Úr megjelenését váró ember a maga szolgálatában.

A harmadik: Krisztus országa. Egy ország tisztességes polgára a saját királya törvényeit igyekszik betölteni. Aki Krisztus országának tagja,

mint Timóteus is, az már itt a földi életben is, mint hűséges polgár az ő törvényéhez tartja magát az ige hirdetésében is.

A negyedik indok pedig így hangzik: „*Mert lesz idő, amikor az egészséges tanítást elviselhetetlennek tartják ...*” Pál figyelmezteti Timóteust, s az ige mai olvasóját, hogy holnap sem lesz könnyebb. A kivárás nem megoldás. Holnap nem alkalmasabb, hanem alkalmatlanabb lesz az idő. A halogatásra, a mentegetőzésre Isten nem ad lehetőséget. Csak előre lehet menni. Légy hát lelkileg is, testileg is folyamatosan kész, felvértezett. Ez viszont egy következő, kimondatlan kérdéssel szembesít. Isten szempontjából külsőleg nincs alkalmatlan idő. De amit Timóteus, és Jézus Krisztus mindenkor követője alkalmatlan időnek tartana, az vajon nem a saját (pillanatnyi) alkalmatlanságának kifejezése-e? Alkalmatlannak érzi az időt, mert ő maga alkalmatlan ott és akkor Isten ígését megfelelő módon hirdetni. Alkalmatlan a saját csüggedése, hitetlensége, bukása, a hűségben, szeretetben, menteni vágyásban való ellankadása miatt. Éppen erre int Pál apostol a folytatásban: „*Te azonban légy józan mindenben, a bajokat viseld el türelmesen, végezd az evangélista munkáját, szolgálatodat maradéktalanul teljesítsd.*”

Vigyázz, „Timóteus”! Ne légy soha alkalmatlan. Akkor nem lesz az idő sem az. Légy mindig kész és felkészült arra, hogy feddhes, inthess, biztathass teljes türelemmel és tanítással. Ahol Isten gyermeke ennek enged, ott átéli, hogy Isten parancsa nem lehetetlen helyzet elé állítja, amikor azt kéri, hogy hirdesse az ígét, s álljon elő vele akár alkalmas, akár alkalmatlan az idő. Megérti, hogy míg az Úr így gondoskodik arról, hogy ígéje mindvégig hirdettessék, addig ezen keresztül övé hitbeli egészségét is őrzi és gondozza. Így a folyamatos készenlét elvárása nem olyan teher lesz, amelybe rövid időn belül belefárad a hívő ember, hanem ez folyamatosan Krisztushoz köti, rajta keresztül folyamatosan Krisztus táplálja. És Isten ígéje bátran fog hirdettetni.

Frank Sanyer

Ford: Rácsok Gabriella

A SZFÉRÁK FELSZABADÍTÁSA¹

- az igazságosság keresztyén etosza -

I.

Bevezetés

Az igazságosság és a felszabadítás szférái

Ebben a dolgozatban, mely az igazságosságért folytatott küzdelem *via dolorosa*-jának számos állomását érinti, néhány keresztyén gondolkodó példáján keresztül szeretném röviden szemléltetni, milyen törekvések születtek a társadalmi igazságosság megteremtésére. Az egyháztörténelmet tanulmányozva láthatjuk, hogy az igazságosság létkérdése volt az egyháznak az üldöztetések és az elnyomatások idején. Keresztyén gondolkodók az igazságosságot egyházi és állami kérdésnek, illetve az egyén kérdésének is tartották. A nyugati kultúra történelme során az igazságosság egyre inkább **a társadalmi szférák felszabadításának** kérdésévé vált. Ez a fejlődés a történelem pluralista mozgalmainak erősödésével egyre nagyobb számban kibontakozott társadalmi szférákkal magyarázható.² Az igazságosság hatalmas témakör, éppen ezért ebben a dolgozatban kifejezetten a szférák felszabadítására szorítkozom, mint ami alapvető lépés az igazságosság megvalósítása felé. Ennek oka az, hogy az embereket fel kell szabadítani arra, hogy az élet minden területén egyszerre rendelkezzenek felelősséggel és jogokkal. Ez nem történhet meg ott, ahol parancsuralmi rendszer vagy a pénz diktatúrája valósul meg. A kormányzatoknak, katonaságnak, pénzügyezeteknek, nemzetközi üzemeknek, egyetemeknek, vallásnak és egyháznak, és minden szervezetnek saját térre van szüksége, de csak bizonyos korlátok között. Mindegyiknek megvan a maga feladatai, de nemcsak a hatalom, hanem az igazságosság szempontjait is figyelembe véve kell működnie. Ma, amikor globális etikáról és „egy világ”-ról³ beszélünk, egy olyan világról, mely egyre inkább egy környezetből, egy gazdaságból él, egy jogrend alá tartozó egy közösséggé

¹ Készült a 2004-ben São Paulóban megrendezett IAPCHE konferenciára, nyomtatásban spanyol nyelven megjelent: „A libertação das esferas: um *ethos* cristão de justiça,” in Alexandre Brasil szerk., *Educação e justiça na América Latina – Uma abordagem cristã* (ABU Editora, 2006), 76-94.

² Michael Walzer, *Spheres of Justice: A defense of Pluralism & Equality* (Oxford: Blackwell, 1983).

³ Peter Singer, *One World: the ethics of globalization* (Yale University, 2004).

válik, rendkívül fontos kérdés a társadalmi szféráknak és a világ sok-sok kultúrájának és területének szabadsága és felelőssége. Tudjuk ugyanis, hogy a globalizáció egységesítő folyamata ellenére a világ nagymértékben szétterjedezett és az igazságtalanság megannyi formájától szenved. „Csaló szuperhatalmak”, pénzzel és hatalommal visszaélő, háborúval és bűncselekményekkel összefonódott globális zsarnokság formái jellemzik világotunkat. Senki sem vonja kétségbe Lord Acton kijelentésének igazságát: **„A hatalom megront, és az abszolút hatalom abszolút módon ront meg.”**⁴ Ez nem új. De a globalizációs folyamat és a fejlett technikai lehetőségek – beleértve az azonnali és közvetlen kommunikációt – azt jelenti, hogy a globalizációt nem lehet elkerülni, illetve további nagy etikai kérdések és új problémák merülnek fel az igazságossággal kapcsolatban. Természetesen, amikor a szférák felszabadításának kérdését tanulmányozzuk, mindig az emberek jólétéről beszélünk.⁵ Amikor emberekről beszélünk, olyan egyénekre, családokra, közösségekre, munkahelyekre és nemzetekre gondolunk, akik és amelyek az egy világ rendszernek a részei. Beszélünk kell tehát emberekről és struktúrákról, és nem beszélhetünk az egyikről anélkül, hogy közben ne beszéljünk a másikról is.⁶

Magától értetődő, hogy nem létezik valódi igazságosság szabadság nélkül, és nem létezik valódi szabadság igazságosság nélkül. **Nem létezik felszabadító igazságosság, i) ha az emberek nem szabadok, és nincs szabad erkölcsi választásuk, illetve erkölcsi felelősségük; ii) ha a társadalmi struktúrák és a törvényalkalmazások nem oly módon vannak meghatározva, hogy az igazságosságot segítsék elő; és iii) ha nincs etikai látásunk arról, hogy mi a jó.** Gyakran egy vagy több is hiányzik ezek közül a tényezők közül. Olyan keresztyén oktatóként érkezünk erre a konferenciára, akik hisszük, hogy Krisztus szabaddá tett arra, hogy a jót cselekedjük. Jézus Krisztusról beszélni annyit jelent, mint a megváltásról beszélni, mely magába foglalja az Isten országának igazságát és békességét. Tapasztalatból tudjuk, hogy a vallás lehet transzformációs.⁷ A vallás és a kultúra mindig dinamikus feszültségben áll.⁸ Nem választhatjuk szét teljesen a hitet és a politikát.⁹ Nem vonjuk két-

⁴ Idézi Helmut Thielicke, *Theological Ethics: Politics* (Grand Rapids: Eerdmans, 1969), 173.

⁵ Bryant L. Myers, *Walking with the Poor: Principles and Practices of Transformational Development* (New York: Orbis Books / World Vision, 2000).

⁶ *Through the Eye of a Needle: Readings on Stewardship and Justice* (Grand Rapids: Calvin College, 1989).

⁷ Max L. Stackhouse, *Creeks, Society, and Human Rights: A Study in Three Cultures* (Grand Rapids: Eerdmans, 1984).

⁸ H. Richard Niebuhr, *Christ and Culture* (New York: Harper & Row, 1951), magyar nyelven: *Krisztus és kultúra* (Harmat-SRTA, 2006).

⁹ Frank Sawyer, *La fe y la política: una orientación cristiana hacia un testimonio político* (Tegucigalpa: Coram Deo, 1993).

ségbe, hogy a keresztyén hiten belül és kívül is sokan voltak, akik harcoltak az igazságosságért és az emberi jogokért. Olykor szégyenben hagynak bennünket a nem keresztyének. A keresztyénség történelme során azonban szintén voltak olyan neves gondolkodók és vezetők, akik sokat tettek az igazságosság megteremtése érdekében.¹⁰ **A keresztyén oktatásnak az igazságosság és a békesség irányában történő átalakulás frontvonalain van feladata a társadalomban és a világban.** Korunk egyik legnagyobb etikai kihívása az igazságosságra nevelés.¹¹

Hétköznapi szinten törvényekhez való igazodással törekszünk igazságosságra, mely törvények az élet sok (sőt minden) területét lefedik. Beszélünk polgári törvényről és büntetőtörvényről. A büntetőtörvény szerint nem szabad lopnom vagy ölnöm, vagy a munkaadómnak hazudnom. A polgári törvénynek is számos területéről beszélhetünk, melyek szintén törekvések az igazságosság gyakorlására. Ezek szerint szükségünk van üzleti törvényekre, oktatási törvényekre, egyházi törvényekre, nemzetközi törvényekre stb. Világos, hogy a történelem egyes pontjain, különböző kultúrákban és különböző intézményekben (beleértve a családi hagyományokat) mindig valamilyen etikai felfogás húzódik meg a törvények kialakulása mögött. A rómaiak azt mondták: „*Quid leges sine moribus?*” – „Mit érnek a jogok az erkölcsök nélkül?” Mihelyt igazságosságról beszélünk, a társadalmi struktúrákkal kapcsolatos etikáról és jogi törvényekedekről is beszélünk. Ahhoz, hogy mondanivalónknak értelme legyen, szabadnak és erkölcsileg felelősnek kell lenniük az igazságosságra törekvési döntéshozatalukban.

Az igazság nem vak

Valószínűleg mindannyian láttunk olyan képet az igazság szobráról, melyen bekötött szemmel ábrázolják. Ez azt fejezi ki, hogy az igazság pártatlan, és nem az emberek (osztályuk, fajuk, nemük, vallásuk stb.), hanem a törvények szerint ítél, melyek mindenkire vonatkoznak. Pálnak a rómaiakhoz írt levele 2:11-ben olvassuk: Isten nem személyválogató.

Egy másik megközelítésben azonban az igazság nem lehet vak. Jóllehet az igazságos törvényeknek mindenkire vonatkozniuk kell, tekintet nélkül az illető személyére, az igazságszolgáltatásnak sok olyan formája létezik, amelyet csak az illető személye és helyzete körültekintő megvizsgálása után lehet alkalmazni. Például az elosztó igazságosság, a tanulás lehetősége, az igazságos bérért való munka, egészségügyi ellátás és egyéb szociális javak kérdése egyaránt megkívánja az esélyegyenlőség általános törvényeit, és azokat a konkrét törvényeket, amelyek a leginkább rászorulókat és azokat a lemorzsolódott rétegeket segítik, akik nem jutnak hozzá a szociális javak őket megillető mértékéhez.

¹⁰ Max L. Stackhouse, *Public Theology and Political Economy: Christian Stewardship in Modern Society* (Eerdmans: 1987).

¹¹ Nicholas Wolterstorff, *Until Justice & Peace Embrace* (Eerdmans, 1983).

Elosztó alapelvek

Az elosztó igazságosságnak számos vonatkozása van.¹² Ezek egyike például, hogy milyen szempontok szerint történjék az elosztás:

- Egyszerű egyenlőség?
- Szabad (csere)kereskedelem?
- (Komplex) esélyegyenlőség?
- Társadalmi helyzet (osztály)?
- Rászorultság?
- Erőfeszítés?
- Eredmények?
- Közjó?

Amikor ilyen lehetőségeken gondolkodunk, rájövünk, hogy jóllehet ezek egyikét sem lehet teljes mértékben meghatározni, és még kevésbé a gyakorlatban megfelelően alkalmazni, mindegyiknek van valamennyi értéke, de mindegyiknek megvan a maga veszélye is, ha nem ellensúlyozzák az igazságosságban szerepet játszó tényezők. Tudjuk, hogy az igazságosságért való küzdelem, küzdelem a hatalommal és a pozícióval való visszaélés, a pénz és a tisztességtelen haszon, valamint a földtulajdon igazságtalan elosztása ellen. Tudjuk, hogy sok mindent nem lenne szabad pénzért megvásárolni. Emberi életek, politikai hatalom, egyházi tisztségek, szólás-szabadság, alapvető jóléti ellátások az oktatásban és az egészségügyben, szeretet és barátság – és sok egyéb dolog, amit nem lenne szabad kiárusítani. Természetesen a több befolyással és pénzzel rendelkezőknek mindig nagyobb lehetőségeik lesznek. **Amit viszont mi tehetünk az az, hogy megteremtjük az alapvető esélyegyenlőséget és biztosítjuk a jóléti ellátás minimum szintjét mindenki számára azzal, hogy csökkentjük azoknak a befolyását és gazdagságát, akiknek sokkal többjük van annál, mint amit számon tudnak tartani vagy amivel hűségesen tudnak sáfárkodni.** Folyamatos és radikálisabb újraelosztásra van szükség ahhoz, hogy egyáltalán lépést tehesünk a társadalmi, gazdasági és politikai igazságosság felé. Egy bűnös világban mindig is nagy küzdelem fog folyni az alapvető emberi jogokért és az elosztó igazságossághoz vezető alaplépések megtételéért. Ez a küzdelem folyik helyi szinten, számos középszinten, intézményeken és társadalmakon belül, és egyre növekvő mértékben globális szinten is. Egyértelmű, hogy a probléma úgy jelentkezik, hogy amíg egyik helyen éheznek, addig másutt elhízottak az emberek. Szegénység és luxus kéz a kézben. Vannak, akiknek többjük van, mint ami igazságosan megilletné őket az emberi jogokból, és vannak, akiknek egyáltalán nincsenek jogaik.

¹² Heller Ágnes, *Beyond Justice* (Oxford, Blackwell, 1987), magyar nyelven: *Az igazságosságon túl* (Budapest: Gondolat, 1990).

II.

Keresztyén etika: néhány lépés a felszabadító igazságosság megvalósulása felé

Pál apostol többek között a Róma 12:1-21-ben beszél arról, hogy a test minden tagjára szükség van, és ezeknek a tagoknak együtt kell működniük. Jóllehet ez hivatkozási alap volt arra, hogy a láb maradjon a helyén (a társadalom statikus értelmezése), nem ez a megfelelő értelmezése Pál mondanivalójának. Platón az értelem, az akarat és a szenvedély egyensúlyára törekedett. Az értelem olyan, mint az a kocsis, amelyik a befogott lovakat igyekszik irányítani. Ennek analógiájára Platón úgy fogta fel a társadalmat, mint amiben a filozófus-kormányzók, az őrzőkatona és a dolgozók (föld- és kézművesek) egyensúlya valósul meg. Pál valószínűleg nagyra értékelhette Platón lovakat féken tartó kocsisát, de ennél továbbment, mert Jézus Krisztusban megtalálta értelmünk megújításának forrását. (Pál ugyanúgy a görög *nousz* szót használja, mint Platón.) Ez vezet a mindennapi engedelmességhez mint élő áldozathoz. (Róma 12:1-2) **Pál ezt követően világosan beszél arról, hogy minden egyes tagnak szüksége van a másikra, és közösen munkálkodnak azon, hogy elérjék a jót.** Jóllehet különböző karizmákkal (ajándékokkal, talentummal, lehetőségekkel, javakkal) rendelkezünk, minden egyes tag a többihez is tartozik. Meg kell osztanunk, amink van, ajándékainkból a másinak is adnunk kell, és a rosszat jóval kell meggyőznünk. Ez egy nagyon dinamikus elképzelés az igazságosságra törekvésről. Ismert előttünk, hogyan alkalmazta ezt Pál az úr és szolga között támadt vitában a Filemonhoz írt levélben, amikor nem megszokott társadalmi modellekben gondolkodva fejtette ki nézeteit. Az első lépés az igazságosság felé értelmünk és kapcsolataink megújulása.

Tekintsünk át néhány példát arra, hogyan törekedett a keresztyén etika az igazságosság megvalósítására. Különös figyelmet fordítunk az elosztó igazságosság eszméjére és az életkörülszababizítására.

Augustinus: „De Civitate Dei” – választás Isten és a világ között

Augustinusszal kapcsolatban eszünkbe jut a világosság és a sötétség megkülönböztetése, Isten uralma és a világ szerinti uralom: a *civitas Dei* és a *civitas terrena* közötti választás. Nem két földrajzi területről beszél, hanem két princípiumról: hit és hitetlenség, Isten szeretete és elsősorban önmagunk szeretete. Azt is tudta ugyanakkor, hogy a búza és a konkoly együtt nő. (Máté 13:24-29) Láttá, hogy Platón és Arisztotelész úgy tekintett az államra (a kormányzatra), mint ami túlságosan felölel mindent. Augustinus Isten szuverenitása alá helyezte az államot és további korlátokat szabott neki azzal, hogy az egyháznak saját hatáskört biztosított. Elmondható tehát: „Figyelemre méltó, hogy Augustinus az állam mellé

helyezi az egyházat, amely autonóm a saját területén – ez pedig teljes elfordulás Cicerótól és Platónótól.”¹³

Augustinus bírálta a kapzsiságot, és azt is mondta, hogy amikor a szegényeket segítjük, Krisztus ügyét visszük előrébb. Kísérletet tett a rabszolgák felszabadításának segítésére, és kifejezetten elítélte a gyermek-rabszolgaságot.¹⁴ Megvilágosító észrevételei voltak az „igazságos háború” eszméjéről. Szünet nélkül munkálkodott, és rendkívüli módon tudta egye-
síteni személyes hitét és társadalmi látását.

Nem egészen világos azonban az, ahogyan a két uralomról beszél. Nem mindig lehetünk biztosak abban, mikor gondol hitre és hitetlenségre, vagy egyházra és államra, vagy éppen újplatonista háttére miatt lélekre és anyagra.¹⁵ Sajnos Augustinus arról is emlékeztet, hogy egyetértett azzal, hogy a donatistákkal szemben politikai erőszak is alkalmazható.¹⁶ Augustinust olvasva azonban azt találjuk, hogy egyre többet és többet írt Istennek a teremtésben adott jó ajándékairól, és annak szükségességéről, hogy ezeket mások javára, és Urunk és Megváltónk dicsőségére használjuk. **Augustinus tehát Isten kegyelmének emberi életeteket és azon túl a társadalmat is átformáló erejét hangsúlyozta.** Úgy tűnik, Augustinus egyre jobban megértette, hogy amikor azt mondjuk, hogy „a kegyelem teljessé teszi a természetet”, ezzel egyben azt is mondjuk, hogy „a kegyelem helyreállítja és átalakítja a természetet”.

Luther: két ország, de az élet egésze „coram Deo”

Az a társadalom, melyben Luther igazságosságról és gazdasági kérdésekről beszélt, feudális berendezkedésű volt: jobbágyokkal és földesurakkal (beleértve az egyházat is mint földbirtokost). Luther javasolta a jóbel-év gyakorlatának visszaállítását, hogy minden ötvenedik évben a föld visszakerülhessen az elszegényedett családokhoz, és az adósságokat elengedjék. Az mondta, hogy jobb szegényen az Isten oldalán, mint gazdagon a gonosz oldalán állni.¹⁷ Idézett a római szenátortól, Catotól is: „Az egyszerű tolvajok a várbörtönben vannak, míg a nagyobb, közismert tolvajok aranyba és selyembe öltöznek.” Szorgalmazta, hogy a gyülekezeti lelkipásztorok prédikáljanak a gazdasági igazságtalanságok ellen. Nagy lépést tett minden tisztességes munka pozitív értékelésének irányába, de nem ment el olyan messzire, mint Kálvin az üzlet és a kereskedelem adta lehetőségek értékelésében. **Igaz prófétaként azonban ösztönösen ráé-
zett a korai kapitalizmus, az egyre növekvő szabadpiac elképzelés**

¹³ Henry R. Van Til, *The Calvinistic Concept of Culture* (Grand Rapids: Baker, 1972), 85.

¹⁴ Bram Grandia, *Zeven maal zeven: Over sabbatjaar en jubeljaar als Gods bevrijdende economie* (Baarn: Ten Have, 1998), 162. és másutt.

¹⁵ J. Douma, *Politieke verantwoordelijkheid* (Kampen: Van den Berg, 1984), 39skk.

¹⁶ Hans Küng, *Great Christian Thinkers* (New York: Continuum, 1977), 69skk.

¹⁷ Grandia, 192.

és az iparosodás kezdeti jeleinek erkölcsi kihívásaira. Azt mondta, hogy a hitetlenség és a tévtanítás lelki ügy, ezért nem lehet ellene vassal harcolni.¹⁸ Luther két birodalomról vagy szféráról beszél: törvény és evangélium (például állam és egyház), és azt mondja, hogy nem szabad összetéveszteni ezeket. Ezzel továbbsegítette az „életkörök felelősségének” eszméjét. Luther erőteljesebb politikai hivatástudatot szánt a keresztyén embernek, mint Augustinus, és a tolerancia mellett is inkább kiállt. 1530-ot követően azonban egyre inkább amellett érvelt, hogy az államnak kell megoldania a vallási problémákat. Később a „*cuius regio eius religio*” eszmét demokratikus gondolkodók kritikával illették. Karl Barth bírálta a hitleri idők evangélikus egyházát, amiért annyira szétválasztotta a hitet és a politikát (két teljesen elkülönülő szférára), hogy az egyház nem tudta kellően felemelni szavát a fasizmus igazságtalanságaival, zsarnokságával és holocaustjával szemben.

Anabaptisták

Az anabaptista mozgalom számos olyan kérdéshez vezetett, melyre az uralkodó egyházak gyakran nem fordítottak kellő figyelmet. Ezek közé tartozott **annak kérdése, hogy létezhet-e egyáltalán igazságos háború,** illetve nem kellene-e még inkább a pacifizmus irányába elmozdulni. Foglalkoztatta őket **állam és egyház viszonya,** valamint a vallásszabadság kérdése. Életben tartották Krisztus hegyi beszédének fontosságát, amikor a polgári vallás mindenkit megkeresztelt, és Krisztus követésének nyilvános gyakorlása már alig jelentett többet a kor kulturális hagyományinak követésétől.

Kálvin: a politika mint az igazságosság elősegítésének szent hivatala

Kálvin a polgári kormányzatok szent hivataláról beszélt.¹⁹ Azt a fontos megjegyzést tette, hogy az alsóbb szintű kormányzatoknak a nép pártját kell fogniuk a zsarnok uralkodókkal szemben. A kálvinizmus történelme során a zsarnok uralkodókkal szembeni ellenállás sokat vitatott kérdéssé vált. A gazdaság terén Kálvin több haladó kijelentést tett. Ragaszkodott ahhoz az állásponthez, hogy ne kérjünk kamatot a szegényeknek adott kölcsönre (ahogyan azt az egyház gyakran hangsúlyozta az 5Mózes 23:19-20 és a Lukács 6:35 alapján). Kálvin különbséget tett az üzleti célú kölcsön és a szegényeknek adott kölcsön között, és azt mondta, hogy az előbbire lehet kamatot szedni, de azt is mértékkel. Mindezt azonban a közjó kontextusába helyezte, és azt tanította, hogy annak, aki pénzt kér kölcsön, annyi haszonra kell szert tennie vele, amennyi kamatot a hitelezőjének fizet.

¹⁸ Douma, 51.

¹⁹ Kálvin János, *A keresztyén vallás rendszere* (Pápa: Református Főiskolai Nyomda, 1910), IV.20.ii.

André Biéler egy érdekes tanulmányában Kálvin társadalmi humanizmusát tárgyalja.²⁰ Többek között a híres weberi tézist is kommentálja. Max Weber úgy gondolta, hogy a kapitalista szellem a kálvinizmus – a kálvinista munkaetika („vocatio”) és a gondos takarékoság – szülöttje. Biéler szerint Weber a protestantizmus 18. századi formáját tanulmányozva jutott erre a következtetésre, Kálvin pedig megközelítőleg sem volt olyan „kapitalista”, mint amilyenné a későbbi protestánsok valóban váltak.

Kálvin továbbítte a Luthernél szintén megtalálható „általános kegyelem” témakört, mely szerint Isten törvénye és a teremtési rend mindenkinek, hívőknek és hitetleneknek egyaránt, jó útmutatóul szolgál. A kálvinizmust általában a **transzformációs vallások** közé sorolják. Ez nem kisebbít annak veszélyén, hogy a kálvinisták olyannyira azonosítják társadalmi-gazdasági-politikai elképzeléseiket a hittel, hogy ezzel valójában saját nézeteiket ideologizálják.

Kuyper: pluralista társadalom

1880-ban az Amszterdami Szabadegyetem megnyitóján Abraham Kuyper az **életkörök szuverenitásának** témájáról beszélt.²¹ Az államnak vagy az egyháznak, egy ideológiának vagy pártnak, vagy a tömegtájékoztatásnak az élet minden területét átfogó uralma helyett az egyének és a (hasonló gondolkodásúakból alakult) csoportok szabadságát és felelősségét hangsúlyozta. Szükségesnek tartotta, hogy az emberek szabadon szerveződhessenek, eltérő életszemléletüknek megfelelően. Ez prófétikus felvetésnek számított a huszadik század kommunista, fasiszta és kapitalista diktatúráinak hajnalán. **Egyetlen ideológia, vagy egyetlen szervezet sem uralkodhat a többi társadalmi szférán vagy az embereken.**²²

Témánk szempontjából fontos megemlíteni Kuypernek a „társadalmi kérdéssel”²³ kapcsolatos nézeteit. Kuyper tudatában volt annak, hogy a történelmi igazságtalanságoknak sokszor „tévedés és bűn” az oka. A tévedés tudatlanságból fakad, de végső soron korrigálható. A bűn szándékos, gyakran kapzsiságból fakad és nagyon nehéz ellene harcolni. Az erők elnyomják a gyöngéket, a kormányzatok figyelmen kívül hagyják az igazságosságot, a politikusok és más társadalmi-gazdasági hatalom-

²⁰ André Biéler, *The Social Humanism of Calvin* (Virginia: John Knox Press, 1964).

²¹ Az előadás angol nyelvű fordítását lásd „Sphere Sovereignty” címmel in James D. Bratt, szerk., *Abraham Kuyper: A Centennial Reader* (Grand Rapids: Eerdmans, 1998).

²² Peter S. Heslam, *Creating a Christian Worldview: Abraham Kuyper's Lectures on Calvinism* (Grand Rapids: Eerdmans, 1998).

²³ Az előadást Dirk Jellema fordította angolra: *Abraham Kuyper: Christianity and the Class Struggle* (Grand Rapids: Piet Hein Publishers, 1950). Egy újabb fordítást készített James W. Skillen: *Abraham Kuyper: The Problem of Poverty* (Grand Rapids: Baker Book House, 2002).

mal rendelkezők megrabolják az embereket. Kuyper megemlíti, hogy Jézus felemelte szavát a Mammon hatalma ellen, és bírálta a tehetős vezetők igazságtalanságait. Jézus más etikát tanított, és önfeláldozásával mutatott példát. Jézus az egyházat is adta. **Kuyper szerint az egyháznak hármass társadalmi feladata van: 1) Isten Igéjének hirdetése, mely mindig igazságosságot követel; 2) szeretetszolgálat (diakónia) a szegények és az elnyomottak felé; 3) az emberek méltóságának és az emberiség egyenlőségének védelmezése.** Mindannyian egy Úr asztalánál ülünk. Az egyháznak ezért elsőként kell gyakorolnia a tiszteletet, és fel kell szólalnia a rasszizmus és az emberek társadalmi marginalizálódása ellen. Vissza kell térnünk az Apostolok cselekedetei 2:42-47-ben és a 4:32-35-ben említett „közössé tevő” Lélekhez. Itt az igazságosságért való személyes áldozatvállalás példáját és egyfajta strukturális megközelítést találunk (amely később az ApCsel 6-ban is említésre kerül).

Kuyper természetesen tudta, hogy nem egyedül az egyháznak kell megoldania az elnyomatás problémáit. Ez a kormányzatnak is elsődleges feladata. Szerinte **csak a társadalom strukturális kritikája és az igazságosság újrastrukturálása fog véget vetni a tömegek szegénységének.** Olyan új törvényeket kell alkotni, amelyek újraosztják a társadalmi javakat, vagyont, a tanulási és egyéb lehetőségeket.

Kuyperhez hasonlóan sokan eljutottak arra a következtetésre, hogy a társadalmi szférák szabadsága fontos lépés a társadalmi (anyagi, oktatási, művészeti, technikai, lelki) javak jobb elosztása felé. Egy nemrég jelent megjelent tanulmány szerint „Az életkörök autonómiája inkább vezet a társadalmi javak igazságosabb elosztásához, mint ahogy az elképzelhető lenne bármilyen más társadalmi berendezkedés esetében.”²⁴ Az elképzelés lényege az, hogy minden ember lehetőséget kap arra, hogy megszabaduljon az igazságtalan kötelékektől, és lehetőséget kap élete kibontakoztatására az élet minden területén. (Keresztyénekként mi azt mondanánk, hogy az Istentől kapott elhívásuk szerint.) Ez azt jelenti, hogy tiszteletben kell tartanunk a másik személyiségét, szabadságát és az őt megillető igazságosságot. Különböző embereknek különböző talentumaik és sikereik vannak a különböző szférákban, de ez a fajta pluralizmus az alapja a társadalomban megvalósuló igazságosságnak, ráadásul feltételezi, hogy az emberek szabadok és erkölcsileg felelősek, hogy jó törvények léteznek a strukturális igazságosság megvalósítására a társadalomban, és hogy olyan etikai látást keresünk, amely útmutatónk lehet. Ezzel pedig visszatérünk a tagok dinamikus együttműködésének páli hangsúlyozásához.

Dooyeweerd: kulturális hatalom és hit

Herman Dooyeweerd (1894-1977) egyike volt azoknak a nagy gondolkodóknak, akik Kuyper nyomdokait követték az Amszterdami

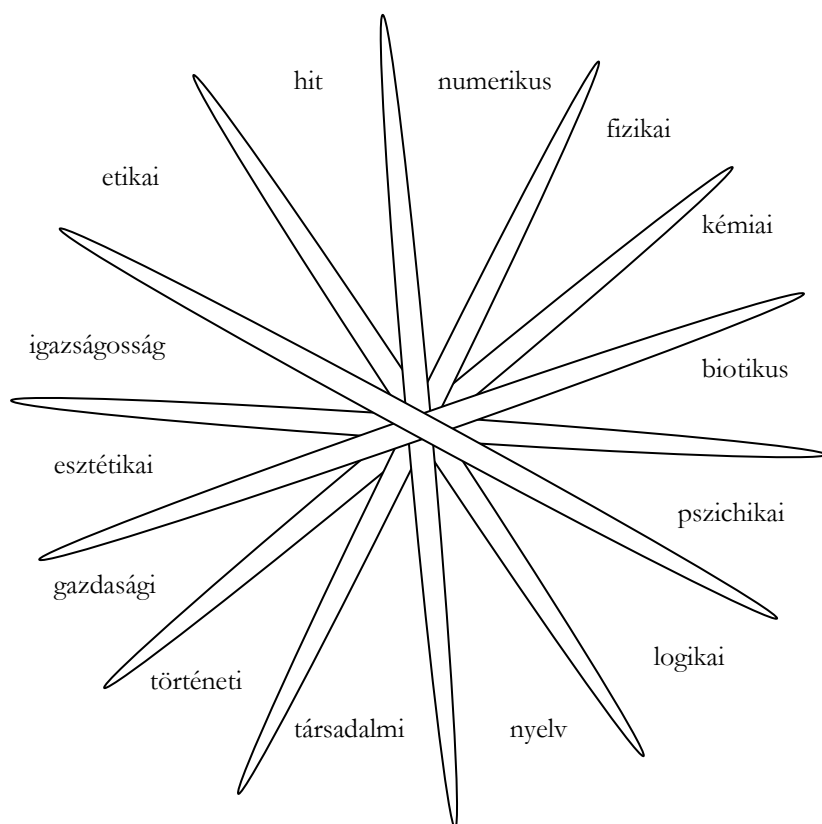
²⁴ Walzer, *Spheres of Justice*, 321.

Szabadegyetemen.²⁵ Dooyeweerd Augustinust követi a *civitas terrena* és a *civitas Dei* között folyó küzdelemről való elméletében. Hatalmas lelki, szellemi és erkölcsi harc zajlik a történelemben, de mi tudjuk, hogy Krisztus a győztes – mondja Dooyeweerd. Keresztyénként nem kellene félnünk attól, hogy a hatalom gyakorlásáról gondolkodjunk. **A hatalom önmagában nem rossz; sőt kifejezetten szükséges annak érdekében, hogy azt cselekedjük, ami jó.** Minden hatalom Krisztusnak adott, de amikor a hatalom emberi kézbe kerül, gyakran visszaélnek vele. A történelmi-kulturális hatalom, gazdasági, tudományos és másféle hatalmak nem személyes tulajdonunk. Arra kaptunk elhívást, hogy Istent és a felebarátot szolgáljuk vele. A hatalommal való visszaélés mindig nyomorúsághoz és elnyomatáshoz vezet, végső soron pedig az azzal visszaélők bukásához.

Dooyeweerd azt is hangsúlyozta, hogy az emberi életben és kultúrában a hit a vezető vagy kezdeti dimenzió. Az általa felállított sorrendben **az igazságosság az igaz erkölcsre tekint, igaz erkölcsöt pedig csak úgy találunk, ha az Istenbe vetett hitre (bizalomra) tekintünk.** Ha a hit irányt téveszt, azaz, amikor magunkban, a pénzben, a tudományban, egy politikai pártban vagy bármi másban kezdünk el hinni, a dolgok elromlanak. Ez azért van így, mert mi igazoljuk saját döntéseinket, és nem vagyunk nyitottak a kiigazításra és a jobbításra erkölcsi vagy lelki, szellemi értelemben. Másképpen megfogalmazva: az emberiség problémája nem pusztán anyagi, technikai és gazdasági, hanem társadalmi, politikai, erkölcsi és lelki-szellemi természetű is. Így a technikai és gazdasági fejlődés, illetve az erkölcsi és lelki-szellemi hanyatlás ironikus és bűnös helyzetével találjuk magunkat szembe. Dooyeweerd a „szekuláris humanizmusban” látja a problémát, amely az emberiséget és kifejezetten önmagunkat helyezi világunk középpontjába, és nem vesz tudomást Isten parancsolatairól.

Az alábbiakban a valóság dooyeweerdi ontológiai dimenzióit szeretném felvázolni néhány megjegyzéssel, továbbgondolásra ajánlva őket.

²⁵ Dooyeweerd legjelentősebb műve: *A New Critique of Theoretical Thought* (Amsterdam, 1955).

Miért annyira fontos a valóságnak ilyen módon történő ábrázolása? Azért kerül itt bemutatásra, mert közvetlenül kapcsolódik a szférák felszabadításának témájához, valamint ahhoz a holisztikus megközelítéshez, hogy Istent és a felebarátot az élet minden vonatkozásában szolgáljunk kell. A szférákon belüli **felelősség** egyfajta folytonos fejlődést eredményez, míg a szférákban az emberek **felszabadítása** az egyén kiteljesedését és a társadalmi javak elosztását eredményezi, és nemcsak anyagi, hanem oktatási, erkölcsi és lelki-szellemi fejlődéshez vezet.

Dooyeweerd szerint ezek a dimenziók mindig működésben állnak a mindennapi valóságban (az egész teremtésben), mi pedig mindig és mindenhol, bármit is teszünk, mindegyiknek részesei vagyunk. Vannak azonban pillanatok, amikor az egyik dimenziót fontosabbnak tartjuk a másiknál. Hasonlóképpen vannak dolgok, tettek, események, intézmények, kapcsolatok stb., amelyekben egy vagy két dimenzió adja meg az alaphangot. Ezen a konferencián például keveredik a hit, az igazságosság és az oktatás dimenziója. Keresztyén oktatók vagyunk, akik az igazságosságról értekezünk. Amikor az életkörök felelőségéről beszélünk, azt állítjuk, hogy az egyházi szférának megvan a maga sajátos feladatköre. Ha egy szférát a család, egyház, kormányzat, üzlet, egyetemek, sportesemények stb. képvisel, akkor szükséges minden egyes szféra jól működése ahhoz,

hogy egyformán szerezzünk érvényt az életterek lehetőségeinek. A jól működés azt jelenti, hogy mindenki számára szabad a részvétel, hogy korlátai vannak annak, mennyire uralkodhat egyik ember a másikon, illetve ugyanez a korlátozás fennáll a szférák közötti viszonyra is. A kormányzat feladata az, hogy igazságosságot szolgáltasson a társadalomban. Az igazságosság azonban, csakúgy mint minden egyéb dimenzió, mindig jelen van és működik, kisebb vagy nagyobb mértékben. Tehát a családi életnek, az egyháznak, az iskolának mindig az igazságosságra kell törekednie a mindennapi életben saját szféráján belül, emellett pedig feladatának kell tekintenie az igazságosság elősegítését a társadalomban. Ahol a kormányzat kudarcot vall feladatának ellátásában, ezek az intézmények segíthetnek ott, ahol szükséges: családokban, a tágabb környezetben, a peremre sodródottak tanulási lehetőséghez juttatásában és még számos úton-módon. Észre kell vennünk, hogy az irgalmasság cselekedetei még nem zárják ki az igazságosságért való küzdelmet. Segítenem kell beteg felebarátomon, de elvárhatom a kormányzattól, hogy tartson fent kórházakat és biztosítsa az egészségügyi ellátást.

Látjuk, hogy Dooyeweerd szerint az etikai dimenzió a hit és az igazságosság között foglal helyet. Igazságosságra van szükségünk ahhoz, hogy jó erkölcsöt érzünk el, és jó etikai látásra van szükségünk ahhoz, hogy definiálni tudjuk az igazságosságot. Hasonlóképpen az Istenbe vetett hit erkölcsi erővel ruház fel, az erkölcsi jóság pedig az Istenbe vetett bizalmunk kifejeződése. Mi keresztyének sajátos módon ötvözzük a hitet és az erkölcsöt, ez pedig jelentős erőt kell hogy adjon ahhoz, hogy az igazságosságra törekedjünk mások érdekében. Keresztyénekként mindig is érdekelné fog bennünket az igazságosság: otthon, az iskolában, az egyházban, környezetünkben, munkahelyünkön, a művészetben vagy az üzleti életben. Bárhol is legyünk és bármilyen szervezetnek is legyünk tagja, mindig igyekeznünk kell arra, hogy ezek a felszabadító igazság szférái legyenek. Amíg a protestáns filozófusok az életkörök felelősségéről beszélnek, addig a római katolikus hagyományban a szubszidiaritás eszméjét találjuk meg. Dooyeweerd rámutat arra, hogy a **szubszidiaritás** elve túlságosan könnyen fogadja el azt, hogy az állam kollektív, míg a többi szféra csak az állam egészének részét képezi.²⁶

A szubszidiaritás elve azonban egy sokkal dinamikusabb módon is alkalmazható, amikor azt kívánja meg, hogy **a problémák megoldása a lehetséges legalacsonyabb szinten történjék**. Ez aktívabb részvételt és közreműködést igényel az igazságosság és szabadság kérdéseiben. A gondolatot megfordítva azonban – **szférák harmóniájáról** beszélve – gondolnunk kell **a kormányzat, az egyház, a család, az üzleti élet és az oktatás olyan együttműködésére, mely még több teret enged az igazságosságnak**. Ezt egészen világszövetségi szintig is végiggondolhat-

²⁶ Herman Dooyeweerd, *Roots of Western Culture: Pagan, Secular, and Christian Options* (Toronto: Wedge, 1979), 124skk.

jük. Ahol a globalizáció, csalo szuperhatalmak, a zsarnokság megannyi formája, háború és terrorizmus mindennapi jelenség, ott olyan multinacionális szervezetekre van szükségünk, melyek az igazságosság oldalán állnak. A világ térségeinek össze kell fogniuk, hogy megoldják a társadalmi és gazdasági problémákat helyi és világszinten is. Ennek eléréséhez a korábbinál jóval több kommunikációs és technikai eszköz, több szervezet és anyagi forrás áll rendelkezésünkre. **Ami hiányzik, az az igazságosság cselekvésének akarása: ez az igazságossággal szembeni ellenállás ott van szívünkben és életünkben, az élet minden szférájában és minden (helyi, regionális, globális) szinten.** Az igazságosságot nem lehet megvalósítani egy részvételi társadalom nélkül, melyben minden vélemény, minden embert és kultúránkat tiszteletben tartják.

Feltehetjük a kérdést, hogy a dooyeweerdí iskola mennyire volt tudatában a gazdasági igazságosság kérdésének. Ahhoz, hogy válaszolni tudjunk erre, érdemes Goudzwaardhoz fordulni, aki számos könyvet írt ebben a témában.²⁷ Hollandiában a dooyeweerdí gondolkodók második nemzedékének tagjaként Bob Goudzwaard sokat írt a gazdaságról. Ő vezette be az „elég a túl kevésből, elég a túl sokból” gondolatot. Beszélt a **túlfejlett Nyugatnak nyújtandó segítségről.** Ennek erkölcsi és lelki-szemleli segítségnek kell lennie; a szív és a gondolkodás megváltozásának, hogy át lehessen törni a pénz és hatalom bálványozását. Ennél többet is tanulhatunk Goudzwaardtól, itt azonban hadd említsem csak három fontos jellemzőjét a gazdaságról alkotott felfogásának.

Először: sokakhoz hasonlóan ő is egyetért azzal, hogy **ma a gazdasági szféra (a technikával együtt) uralja** a modern kultúra túl sok területét. Mindennek a gazdaságot kell szolgálnia, a gazdaságot pedig nemcsak kifogásként használják az igazságosság megkerülésére, hanem gyakran arra is, hogy nagy igazságtalanságokat segítsenek elő.

Másodszor: a ma társadalmát uraló gazdasági formák gyakran megszegik a gazdasági szféra normáit. A gazdasági szféra (’oikonomia’) a **sáfárságra** épül a termelésben és a fogyasztásban egyaránt. Ezzel szemben fogyasztói társadalmaink felélik a globális erőforrásokat, szegény nemzetek munkáit használják a gazdag nemzetek életszínvonalának emelésére.

Harmadszor: **elválasztottuk a gazdasági szférát** a többi szféra fontos normáitól, mint például az igazsá-

²⁷ Egyik legjelentősebb műve: Bob Goudzwaard, *Capitalism & Progress: A Diagnosis of Western Society* (Eerdmans, 1979).

gosság (jogi), a szeretet (etikai) és a lelki-szellemi (az emberiség életének értelme és helye 'coram Deo') szféráitól.

Hasonlóképpen megfogalmazhatjuk azt is, hogy az igazságosság szférája gyakran fejletlen, és olyan módon kerül alkalmazásra, mely saját magának mond ellent, és nem tájékozódik a többi szféra felől. Ezért elengedhetetlen az oktatás, az erkölcs és Jézus Krisztus evangéliumának hirdetése az igazságosságról való egészséges nézetek kialakításához. Mint ahogyan a nemzetközi üzleti vállalkozások gyakran igyekeznek kikerülni a gazdasági sáfárság igaz követelményeit, ugyanígy **gyakran a kormányzatok – melyek arra kaptak elhívást, hogy védelmezzék az igazságosságot – a felelősek a legnagyobb történelmi büntettekért**²⁸ (a náci holocaust, Sztálin koncentrációs táborai, a szegényeket elnyomó oligarchikus kormányzatok). A kormányzatok gyakran összeszövődnek a gazdagok és a hatalmi pozíciókat betöltők büntetteivel. Megemlíthetjük az adócsalásokat, illegális kereskedelmi gyakorlatokat, veszélyes termékek gyártását, környezetszennyezést, pénzmosást, a rendőrség és a maffia összefonódását és sok politikus – vagy ami azt illeti sok egyházi vezető és oktató – általános opportunizmusát.

Küng: globális etika

Ebben a részben főként Hans Küngtől²⁹ vett gondolatokat közlök. Szerinte a következők vannak a birtokunkban:

- Tudományunk van, de nincs bölcsességünk, amely megakadályozná a tudományos kutatással való visszaélést. Gondolhatunk itt a génmanipuláció és a klónozás kérdéseire.
- Technológiánk van, de nincs szellemi energiánk, mely a technológiát a világszegénység problémájának megoldására használja.

²⁸ Anthony Giddens, *Sociology* (Oxford: Blackwell, 1993), 145skk., magyar nyelven: *Szociológia* (Budapest: Osiris, 1997), 163skk.

²⁹ Hans Küng, *Világvallások etikája* (Budapest: Egyházforum, 1994). További tanulmányok ezen a területen: Howard A. Snyder, *Earthcurrents: The Struggle for the World's Soul* (Nashville: Abingdon Press); Leslie Newbiggin, *Foolishness to the Greeks: The Gospel and Western Culture* (Eerdmans, 1986); Konrad Lorenz, *Civilized Man's Eight Deadly Sins* (New York: Harcourt Brace, 1974), magyar nyelven: *A civilizált ember nyolc halálos bűne* (Cartaphilus Kiadó Kft., 2001); Jacques Ellul, *The Technological Society* (New York: Vintage Books, 1964); Stephen V. Monsma, szerk., *Responsible Technology: A Christian Perspective* (Grand Rapids: Calvin Center for Christian Scholarship, Eerdmans, 1986); Neil Postman, *Technopoly* (New York: Alfred A. Knopf, 1992).

- Iparunk van, de nincs akarat az ökológiai problémák megoldására.
- Gazdasági fejlődés van, de egyre kevesebb jó ízlés az esztétika és az etika terén.
- Demokráciánk van, de nincs erkölcsünk.
- Új találmányaink vannak, de nincs egészséges kötődésünk a hagyományokhoz.

Küng a következőképpen beszél arról, amit az igazságosság posztmodern követelményeinek hív:

- Ne csak szabadságot, hanem igazságosságot is. Ha például a gazdagoknak túl nagy szabadság adatik, a szegényeknek soha nem lesz igazságosságban részük.
- Ne csak egyenlőséget, hanem pluralitást is. Harcolnunk kell több egyenlőségért, de nem az egyformaságért (uniformitás).
- Testvériséget, de ne csak fivérek között, hanem férfiak és nők között is.
- Ne csak együttélést, hanem békét és a konfliktusok megoldásának békés útját.
- Ne csak termelékenységet, hanem a környezettel való szolidaritást is.
- Ne csak toleranciát, hanem ökumenizmust és az egymással való őszinte, igaz dialógust.
- Ne csak politikát, hanem még valamit, ami értelmet ad az életnek, azaz létezésünk vallásos-lelki-szellemi irányultságát.
- Ne csak fatalizmust, hanem állandó küzdelmet az igazságosságért.

III.

Latin-Amerika: a felszabadító igazságosság megoldásra váró feladata

Wolterstorff nagyszerű lépést tett azzal, hogy 1981-ben az Amszterdami Szabadegyetemen megrendezett „Kuyper előadások”-kal felhívta a figyelmet annak szükségességére, hogy az északi fejlesztés-orientált gondolkodóknak tanulniuk kell a déli latin-amerikai felszabadítás képviselőitől. A fejlesztéspártiak és a felszabadítás pártiak közötti párbeszéd lényeges téma lett a globalizáció és a gazdasági igazságosság kérdésének későbbi értékelésében.³⁰ Wolterstorff írt is egy fejezetet a következő

³⁰ Charles R. Strain, szerk., *Prophetic Visions and Economic Realities: Protestants, Jews & Catholics Confront the Bishop's Letter on the Economy* (Eerdmans, 1989).

címmel: „Amsterdam vagy Lima?” Foglaljuk össze az alábbiakban a felszabadítás teológia főbb vonásait.

A felszabadítás teológiát művelő tudósok figyelmének középpontjában az a **fejlesztés** (modernizációs) elmélet állt, mely szerintük nem hozott jó eredményeket Latin-Amerikában. Helyette a **függőség** elméletet tartották megfelelőbbnek, és arra a következtetésre jutottak, hogy **felszabadításra** van szükség.³¹ Miközben a fejlesztés (modernizációs) nézet a kapitalizmust, addig a felszabadítás nézet a szocializmust részesíti előnyben. A legtöbb tudós tudatában van a latin-amerikai társadalmi problémák történelmi hátterének. A következőket sorolhatjuk fel: gyarmati rendszer, feudális-merkantilista rendszer, nagyon késői megjelenése az iparosodásnak, demokráciának és (modern) kapitalizmusnak. Mindeközben nem voltak szociáldemokrata pártok, a szociális beállítottságú vezetőket pedig erővel vagy terrorral eltávolították. Az elnyomó katonai rezsimek – melyeket gyakran az Egyesült Államok politikája támogatott – és a globalizáció gazdasági neokolonializmusa mindezt pedig csak fokozta.

Miközben mások hasonló dolgokról beszéltek,³² a felszabadítás teológia a korábbiaknál sokkal inkább kiélezte a függőség és a felszabadítás kérdéseit. Foglaljuk össze a felszabadítás teológiák által megfogalmazott legjellegzetesebb pontokat:

1. A vallás és a politika tradicionális szétválásztása valójában azt eredményezi, hogy **az egyház a status quo-t támogatja**.³³ Egy apolitikus teológia is mindig politikus.
2. Éppen ezért a teológiának a hit igaz gyakorlatát kell keresnie.³⁴
3. Az egyház tanítását, igehirdetését és egyéb tevékenységét **ideológia-kritikával** kell illetni. Az egyháznak túlságosan gyakran nem volt mondanivalója, vagy rossz mondanivalója volt a kolonializmussal, vagy a szabadság és igazságosság oligarchikus elnyomásával szemben.³⁵

³¹ Frank Sawyer, *The Poor Are Many – Political Ethics in the Social Encyclicals, Christian Democracy, and Liberation Theology in Latin America* (Kampen: Kok, 1992), 6skk.

³² Például Eduardo Frei Montalva, *America Latina: Opción y esperanza* (Barcelona: Pomaire, 1977).

³³ Pablo Richard, „Iglesia, Estado Authorico y Clases Sociales en América Latina”, 153skk. in E. Tamaz és S. Trinidad, szerk., *Capitalismo: Violencia y Anti-Vida, Tomo I* (San José: EDUCA, 1978).

³⁴ Például *Vamos Caminando: A Peruvian Catechism*, Pastoral Team of Bambamarca, angolra fordította J. Medcalf (London: SCM, 1985).

³⁵ Gustavo Gutiérrez, *A Theology of Liberation* (Maryknoll: Orbis, 1973).

4. Kiindulásként fel kell ismernünk az önkényeskedő-katonai („nemzeti biztonsági”) rezsimek **elnyomó rendszerének** történelmét.³⁶
5. A hatalom **neomarxista elemzése** (nem ugyanaz, mint a sztálinista ideológia) és egyéb szociológiai megközelítések segítenek feltárni a kapitalista világregend negatív jellemzőit.
6. Újfajta keresztyén politikai etikát kell megalkotni a latin-amerikai kontextusban.³⁷ Egyértelművé fog válni, hogy az **elidegenítés struktúráinak bűnös gyökerei vannak**.
7. A felszabadítás teológia a **teológia felszabadítását** is jelenti. Meg kell találni a részvételi teológia művelésének új útjait, mely tartalmazza az **élethez és a gondolkodáshoz való jogot**.³⁸
8. **Alternatívát** kell biztosítani **a szegényeknek**. Az egyháznak a némák hangjává kell válnia.³⁹ A Bibliát és a történelmet is újra kell olvasni az elnyomottak szemszögéből.
9. A módszer és a stratégia a **tudatosítás** legyen. Ezeken keresztül a szegények saját történelmük alanyaivá válnak, a perem megszólítja a középpontot, a történelem fonákja elsődleges témává válik.⁴⁰
10. Az egyháznak nép közelinek, a népet szolgálónak („populárisnak”) mintsem hierarchikusnak kell lennie: a **comunidades de base** mozgalom az a hely, ahol Isten munkálja az üdvösségét ma. „Az egyszerű emberek számára a hit a társadalmi problémákhoz vezető út. Társadalmi elkötelezettségük hitükből fakad.”⁴¹
11. Újra kell gondolnunk a **szegénység** jelentését mint az elnyomás következményét, de mint a Krisztus követésével járó önkéntes szegénységet is.⁴²

³⁶ José Comblin, *Doctrina de Seguridad Nacional* (San José: Nueva Década, 1988).

³⁷ José Mígues Bonino, *Toward a Christian Political Ethics* (London: SCM, 1983), valamint Enrique Dussel, *Ética Comunitaria* (Madrid: Paulinas, 1986).

³⁸ Gustavo Gutiérrez, *La Fuerza Histórica de los Pobres* (Lima: CEP, é.n.).

³⁹ Oscar Romero érsek, *Voice of the Voiceless: Four Pastoral Letters and Other Statements* (Orbis, 1985).

⁴⁰ Jon Sobrino, *The True Church and the Poor* (SCM, 1985).

⁴¹ Leonardo Boff, *Church, Charism & Power: Liberation Theology and the Institutional Church* (SCM Press, 1985), 127.

⁴² Leonardo Boff, *Way of the Cross – Way of Justice* (Orbis, 1982).

12. A változás forradalmi vagy **transzformációs tervére** van szükség.

A fentiekből az alábbi következtetések vonhatók le:

- (1) *Az átalakító (fejlesztési) teológia és annak sáfárságról és pluralista demokráciáról szóló keresztyén etikája a világ számos helyén felszabadító volt,*
- (2) *de nem volt képes a globalizáció nagy kérdéseivel megküzdeni, és elfelejtette globálisan feltenni a kérdést: ki az én felebarátom?*
- (3) *Latin-Amerika és a világ más helyei számára a felszabadítás teológia fontos (fejlődést hozó) lépést jelentett egy újfajta szabadság és részvételi felelősség felé a társadalmi és életszférákban, valamint gondoskodott a globális realitások elemzéséről.*
- (4) *Az élet minden szféráját felszabadító igazságosságot tanulhatunk Augustinustól, Aquinói Tamástól, Luthertől, Kálvintól, Kuyper-től, Dooyeweerd-től, Goudzwaard-tól, Küngtől, Gutiérrez-től, Bofftól, Romerotól, Dusseltől, Sobrinotól, Boninotól és mindazon szentektől, akikkel osztozunk abban a dicsőségben, hogy Krisztus testének tagjai vagyunk ebben a világban.*

Az értekezés utolsó részében arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy mit jelent nekünk keresztyén oktatóknak magunkat és másokat is igazságosságra nevelni.

IV.

Záró megjegyzések: igazságosságra nevelés⁴³

1. Nevelés és oktatás otthon, az iskolában és az egyházban fontos tényező az igazságosság problémáinak megoldásában.
2. Az etikai nevelésnek küzdenie kell az önző anyagiasság és a hatalommal való visszaélés ellen.
3. Az igazságtalan hagyományok kritika nélküli követése helyett, fiatalnak és időseknek egyaránt meg kell vizsgálnia ezeket a hagyományokat.

⁴³ Ezzel a témakörrel foglalkozó felsorolást lásd: Jan Boelens, *In balans met het goede: Een cultuurfilosofie van onderneijns en samenleving* (Kampen: Kok Agora, 1991), 192skk., valamint Marie Augusta Neal, *The Just Demands of the Poor: Essays in Socio-theology* (New York: Paulist Press, 1987).

4. Minden életszférában és valóban minden ember számára valódi jólétről kell gondolkodnunk.
5. Más értékekre és érdeklődési körökre kell megtanítanunk a fiatalokat ahelyett, hogy mindig csak ugyanazt kapják (még több videofilmet és még több órát az Interneten).
6. A modern/posztmodern társadalmak sok területen fejletlenek: főképpen az etikai és a lelki szférában.
7. A nevelésnek a korrektség új érzetéhez kell vezetnie; békéhez és nem háborúhoz; más kultúrák és emberek megbecsüléséhez; nem előítélethez vagy kirekesztő mentalitáshoz.
8. Isten igaz imáadásával és felebarátunk szolgálatával (Krisztus szerint ez a két nagy parancsolat) kell felvennünk a harcot a siker, erőszak és az önérdék megannyi hamis bálványja ellen.
9. Olyan pedagógiára van szükségünk, mely segít megtanulni, kiscoda Isten és hol cselekszik a jelenkori történelemben?
10. A családi nevelés és az iskolai oktatás sok vonatkozása éppen a kitűzött célok ellentétét éri el: a rossz oktatás unalomhoz, negatív érzésekhez és végül az igazságtalanság és erőszak számos formájához vezet.
11. Ahol az otthon, iskola és egyház teljesen szétválnak, ott kisebb az esély a fiatalok együttműködő alakítására. A szülőket be kell vonni az iskola, a tanárokat a gyülekezet, a gyülekezeti lekipásztorokat a környezetük életébe.
12. A szülők, tanárok és lekipásztorok sok mindent tanulhatnak a fiataloktól.
13. A családoknak, iskoláknak és egyházaknak részt kell venniük a kulturális megújulásban és az igazságosság új formáinak keresésében a társadalom minden területén, különösképpen a peremre kerültek között.
14. Tisztelnünk kell a kreativitást a nevelési és oktatási folyamatokban. Sokféle kreatív módja van annak, hogy az emberekben tudatosítsuk az igazságosságot.

15. Szülőknek, tanároknak és lelkipásztoroknak maguknak is folyamatosan törekedniük kell nevelő munkájukban a megújulásra, és a szeretet és igazságosság melletti elkötelezettségre.
16. Az oktatásnak gondoskodnia kell a szakosodásról, de az egészben tudni gondolkodásról is, különösen egyfajta pozitív etosz révén.
17. Az oktatás célja több legyen, mint diplomaszerzés. Az oktatásnak új értelmet és etikai kihívásokat kell adnia fiatalnak és idősnek egyaránt.
18. A technokrata korban újjá kell élesztenünk a személyek, a művészet, a komolyzene és a lelki béke fontosságát Isten ígéretei alapján.
19. Egyetlen otthon, az iskolában vagy az egyházban szerzett tudásunk sem abszolút. Nyitottnak kell lennünk új meglátásokra, új megfogalmazásokra és új megvalósításokra.
20. Az oktatás minden formájának tartalmaznia kell bölcsesség és ismeret átadását is.
21. Meg kell hallgatnunk egymást, mint férfiak és nők, fiatalok és idősek, szegények és gazdagok, feketék és fehérek, déliek és északiak, keresztények és buddhisták, iszlámok és ateisták. A pluralista részvételi oktatás elengedhetetlen az igazságosság gyakorlásához.
22. A párbeszéd igazságot és tévedést is tartalmaz. Az igazság nem pusztán a legkisebb közös nevező.
23. Szinte minden vallás azt állítja, hogy szeretetet és igazságosságot akar. A vallások fogjanak kezét ezekben a kérdésekben.
24. Az ökumenikus lelkület még nem jelenti azt, hogy fel kell adnunk identitásunkat. Csak akkor tudunk együttműködni, ha van identitásunk.
25. A vallás magánosítása a köz igazságosság iránti érdektelenséghez vezet.
26. Az oktatásnak magába kell foglalnia a tanár és a tanuló személyes tapasztalatait is.

27. Egyre inkább EGY VILÁGBAN élünk, és egy olyan oktatás, mely az igazságosságra összpontosít, segíthet abban, hogy áthidaljuk a konfliktusok egy részét és munkáljuk az igazságosságot.
28. A keresztyén nevelés és oktatás mindig visszatér a forráshoz: Jézus Krisztushoz. A válaszuk nem pusztán egyfajta világnézet, hanem egy világmegváltó Úr.
29. Jézus azt mondta, hogy a föld sója vagyunk. Mint ilyenek, meg kell őriznünk azt, ami jó, sebeket kell gyógyítanunk és meg kell ízesítenünk a dolgokat. Az igazságosság maga is olyan, mint a só.

Zofóniás és Jósias¹

Zofóniás fellépése könyve szerint, Jósias² idején történt (1,1). Jósias rendkívüli alakja Isten népe történelmének. Igaz és kegyes tetteit évszázadok múlva³ is így emlegeti Jézus, Sirák fia könyve: „Jósias emléke alkotórészként illik az illatos füstölőszerbe, ami az illatszerkészítő munkájával készült, minden szájban édessé válik mint a méz, mert olyan ő, mint zeneező a baráti asztaltársaságban. Ő egyenes irányban vezette megtérésre a népet, és eltávolította a törvénytelen és utálatos bálványokat. Az Úr iránt egyenes volt szívében, a törvénytelenek idején a kegyesség útját követte”.⁴ A király személyét az is jellemzi, hogy nem akárkivel együtt őrizte meg őt az emlékezet : „Dávidon, Ezékiáson és Jósiason kívül mindnyájan csak a bűnt bűnre halmoztak...”.⁵ Ha Zofóniás ennek az Ezékiásnak a leszármazottja, - melyet nem tudhatunk teljes bizonyossággal - akkor nagyon előkelő családba tartozik.

Zofóniás munkálkodásának idejét nem pontosítja a szöveg, de tudjuk, hogy elődje, vagyis apja, Ámon és nagyapja Manassé⁶ asszírbarát politikát folytatott és ez nyilván az ország vallási életére is rányomta bélyegét.⁷ Történetüket nem nézték jó szemmel azok, akik azt megírták (2Kir 21). Ámon két évi uralkodása után (641-639) saját palotájában összeesküvés áldozata lett (2Kir 21,23). Az összeesküvés résztvevőit – a

¹ Elhangzott a Doktorok Kollégiuma Ószövetségi szekciójában 2006 augusztus 25-én Debrecenben, Timo Veijola, a Helsinki Egyetem ószövetséges professzora emlékére, aki egy éve, 2005, augusztus elsején, 58 évesen halt meg.

² Zofóniás és Jósias kapcsolatát tárgyalja VEIJOLA - Dietrich, Walter / Schwantes, Milton (Hg.) : Der Tag wird kommen Ein interkontextuelles Gespräch über das Buch des Propheten Zefanja Stuttgarter Bibelstudien 170 Verl. Katholisches Bibelwerk, Stuttgart (1996) Timo Veijola : Zefanja und Joschija, S. 9-18.

³ Deuterokanonikus bibliai könyvek Kiadja a MRE Magyar Bibliatársulat Kálvin János Kiadója Budapest 1998 „a fordító nagyapja ...kb. Kr.e. 190-ben írta meg művét” –62.

⁴ Jézus, Sirák fia könyve 49,1-3 – i.m. 106.

⁵ Jézus, Sirák fia könyve 49,4 – i.m. 106.

⁶ Manassé nem is tehetett mást, minthogy elfogadja a helyzetet, mivel Asszíria Ésarhaddón (680-669) és Assurbanipal (668-627) uralma alatt többnyire elég erősnek bizonyult.

⁷ Terjedt Asszíria isteneinek imádata. Az ég seregeit (2Kir 21,3) a Jahvét körülvevő mennyei seregekkel azonosították, mintha Ő valami politeista istenség lenne. Ez a gondolkodás észrevétlenül lopta be magát a szívekbe.

király szolgáit,⁸- Júda népének fiai⁹ gyilkolták meg és ezek a kritikus helyzetben Dávid házához hú körök (11,20)¹⁰ Ámon nyolc éves fiát, Jósiást segítették trónra (21,24; 22,1). Komoly oka volt annak, hogy Jósiás emléke még Sirák korában is olyan édes volt mint a méz, vagy mint zeneszó a baráti asztaltársaságban: a király mélyreható vallásireformot vitt végbe Júdában, melynek előkészítésében politikailag fontos szerepet játszott, hogy az ország függetlenné vált az elgyengült egykori nagyhatalomtól Asszíriától,¹¹ vazallusi státusza megszűnt.

Jósiás munkájának teológiai előzményei¹² is voltak, melyek deuteronomista indíttatású vallási-szociális reformprogram keretében jelentek meg.¹³ A reform folyamán eltávolították az utálatos bálványokat és helyreállították az egyetlen legitím Jahve kultuszt Jeruzsálemben (2Kir 23). A reformkirály Jósiás nagy egyéniség volt, halála azonban mégsem volt olyan dicsőséges, mert amikor 609-ben szembeszállt az egyiptomi fáraóval Nékóval, - aki az akkorra már elgyengült Asszíria segítségére sietve útban az Eufrátesz felé vonult át Palesztinán – megölték.¹⁴ Jósiás nem csupán Egyiptomot, nem volt képes feltartóztatni de az eseményeket sem: Asszíria hatalma alább hanyatlott, Júda függetlensége megszűnt és Egyiptom hűbérese lett. Jósiást fiai – Jóacház (Jer 22,11-Sallum) és Eljákim (Jójákim) – követték az ország élén, de Egyiptom hűbéreseként nem tudták apjuk reformpolitikáját folytatni.

Jóacház is az ország népe emelte trónra, mint annak idején Jósiást, de csak három hónapig uralkodhatott Jeruzsálemben. Uralkodásában megakadályozta, hogy fogságba vitték a szíriai Riblába, majd Egyiptomba, ahol (2Kir 23,31-34;) aztán meg is halt. Nékó, Júda Egyiptom ellenes magatartását pénzbüntetéssel sújtotta, melyet a király az ország népétől, a földbirtokosoktól hajtott be (2Kir 23,35). Jóacház után következett Jósiás másik fi Eljákim. Az Ő nevét változtatta Nékó Jójákimra 2Kir 23,34), aki bizonyos mértékig Egyiptom jóindulatát élvezte.

⁸ Az udvar asszírelles tagjai, magasabb rangú tisztviselők, akik a nemzet politikáját akarták megváltoztatni.

⁹ עֲמֹנִיָּוֹת - (2Kir 21,24)

¹⁰ Mint Ataljá esete is mutatja.

¹¹ Babilon pedig még nem terjeszkedett a nyugati területek felé. Júda összeomlása előtti utolsó pillanatban még egyszer lélegzethez jutott és nemzeti, vallási ereje kibontakozhatott.

¹² Nyilván Jósiás reformjának előkészítésében is voltak olyan szakaszok, melyekben már megfigyelhetőek voltak a reform szándékának és a függetlenségre való törekvés jelei.

¹³ Forrása nyilván a megtalált törvénykönyv volt (2Kir 22,8), de nem kezdete, hiszen megtalálása már a reform folyamán történik.

¹⁴ Jósiás nyilván féltette függetlenségét és megpróbálta megakadályozni Egyiptom és Asszíria esetleges szövetségét. Az Asszíriát veszélyeztető babiloni, méd hatalom épp elég aggodalomra adhatott okot számára.

hette, hiszen csak így történhetett meg, hogy a pénzbüntetés egy részéből fedezte luxus kivitelű építkezéseit (Jer 22,13-19). Jójákim mindezzel együtt tizenegy évig uralkodhatott (608-598) és arra is maradt ereje, hogy fellázdjon a történelem színpadán egyre jelentősebb szerephez jutó újbabiloni birodalom politikája ellen. Ebben a röviden vázolt történelmi keretben hirdette Zofóniás Isten üzenetét.

Bizonyára izgalmas kérdés, hogy vajon miként viszonyult a próféta Jósiáshoz a nagy királyhoz és reformjához. Ezzel kapcsolatban sokan állítják, hogy annak teológiai programját a Deuteronomium prófétái lelkülete határozta meg. Ebben az esetben viszont a kor prófétája, Zofóniás lehetett az, aki valamilyen módon Jósiás céljainak megvalósulását mozdíthatta elő. Viszonyukat nehéz a kezünkben lévő források alapján teljes részletességgel igazolni. Annyi azért bizonyos, hogy a kor irodalmi alkotásainak nyelvezetét meghatározta a Deuteronomium szóhasználata. Ez a stílus nem tűnt el nyomtalanul Jósiás halálával, hanem a következő évtizedekben tovább élt a deuteronomista iskola irodalmában, mely korábbi forrásokat dolgozott fel és jelentetett meg új köntösben. Ezért nehéz néhol a szöveggel foglalkozó tudomány számára annak eldöntése, hogy mi az amit biztosan Zofóniás írt és mi az, ami könyvében az általa írtak értelmezéseképpen áll előttünk. Ezzel a problémával találkozunk a kutatásban azokkal a szövegekkel kapcsolatban is, melyek Jósiásról szólnak (2Kir 22-23). Van azonban olyan szöveg értelmezés is, amely nem a szöveg keletkezésének korára és az akkor elhangzó üzenetre koncentrál, még kevésbé annak előállítására, szerkesztésére, feldolgozására, a részletek, források alapján, hanem amint az a felszabadítás teológiájából ismert, csupán az aktuális mondanivalót keresi.

Mi megpróbálkozunk egy olyan értelmezéssel, mely nem hagyja figyelmen kívül azt a kort, amelyre nézve a szöveg üzenetet hordozott. Megtehetjük, hogy keressük a szövegben az eredetit, annak értelmezését, feldolgozását, különbséget téve a Zofóniástól és a tőle, vagy akár a korábbi forrásokból táplálkozó szerkesztő műve között, de közben nem engedhetjük elsikkadni azt az üzenetet, amiért az megíratott.

Zofóniás könyve kezünkben levő szövegének célja egészen biztos az, hogy Jahve akarata konkrét helyzetben egyértelműen nyilvánvaló legyen. A helyzetet konkretizálja Jósiás uralkodása. Személyére nézve találunk utalást a következő szövegekben: 2Kir 22-23; Jer 21,11-23,8.

Ezek realitására jellemző, hogy vannak olyan pozitívumok, amelyeket nem akarnak elvitatni a királytól, és jó színben tüntetik fel őt, nem úgy mint fiait. Jósiás személye azért is olyan fontos, mert ő lehetett az, a király, aki komolyan vette azt az univerzális ítéletet, melyet Jahve Zofóniáson keresztül is meghirdetett az egész földre, különösen Júdára és Jeruzsálemre, az ott uralkodó szinkretizmusra vonatkozóan (Zof 1,2-6; 2Kir 22-23).

Jósiás Zofóniás fenyegetésére is reagálhatott és magatartásának lehetett köszönhető, hogy Jahve beígért büntetése átmenetileg nem következett

be. Hulda is említi azokat a helyeket, amelyeket Jahve meg akar tisztítani minden pogányságtól.¹⁵ Jahve ítéletének elhangzása után – akár a Deuteronomium megtalálására, akár Zofóniás ígehirdetésére reagál – Jósiás a kulcsszereplő, aki kezdeményezi Jahve és a nép kapcsolatának rendezését. Ennek egyik aktusa volt az a kultuszpolitikai intézkedés, melynek eredményeként Jósiás Jeruzsálemet, sőt egész Judát meg akarta tisztítani Baáltól és minden idegen istenségtől. (2Kir 23,4kk).¹⁶ Megtisztító ítélete mindazok ellen szólt, akik leborultak a háztetőkön az ég serege előtt¹⁷ és ugyanezt tették az ÚR előtt, esküdve mind rá, mind Molokra (Zof 1,5).¹⁸ Jósiás asszírelenes reformja nyomán az asztrális isteneket megsemmisíteték (2Kir 23,4), papjaikkal együtt.¹⁹ Az asszír asztrális istenek tiszteletének kellékei voltak azok az oltárok is, amelyek Áház felső szobájának tetején voltak. Jósiás ezeket is lerombolta (2Kir 23,12). Ebben az időben a vallási keveredés hihetetlen méreteket öltött: voltak, akik

¹⁵ Zof 1,4 - **הַמְקוֹם** is deuteronomiumi kifejezés, mely a Jahve által kiválasztott központi, Jeruzsálemben található kultuszhelyre vonatkozik (5Móz 12,14.18.21).

A versben „a Baál maradéka” - **שְׂאֵר הַבַּעַל** nem egy jelentéktelen, elhanyagolható, kis részletre utal, hanem egy általános offenzívára, melynek eredményeképpen Baál teljesen, mindenestől, a legapróbb részletekig menően megsemmisült (Ézs 14,22).

¹⁶ Az idegen istenek papjai voltak azok a „bálványpapok” (Hós 10,5), akiket Jósiás eltávolított (2Kir 23,5 - **הַכֹּהֲנִים**) a legitím papsággal együtt, akikre vonatkozott Jahve ítélete (Zof 1,4 - **הַכֹּהֲנִים**).

¹⁷ Az az istentisztelet, mely az ég seregére irányul (**לְצַבָּא הַשָּׁמַיִם** - Zof 1,5), nyilván elfordulás Jahvétől. Az égitesteket az asszír vallási felfogás befolyása alatt Júdában is asztrális istenekként tisztelték, akiket természetszerűleg a tetőn imádtak.

¹⁸ Molok tulajdonképpen a **מֶלֶךְ** - király – szó mássalhangzóinak, **בַּשֵּׁת** - szégyen - szó magánhangzóival való olvasata, utalva azok szégyenletes vallásosságára, akik őt tekintik királyuknak. Ők szégyent hoznak Jahvéra és meg fognak szégyenülni. Molok egyébként a moábiak számára a tűz istene volt. Moábita nyelven ő volt Kámós. Neki embert is áldoztak. A tűzön való átvitel megtisztulást, engesztelést jelentett (3Móz 18,21; 20,2-5; 5Móz 12,31; 1Kir 11,7; 2Kir 3,27). ESZENYEI SZÉLES, Mária Wrath and mercy A commentary on the books Habakkuk and Zephaniah International theological commentary Wm. B. Eerdmans Publishing Company Grand Rapids and The Handsel Press Ltd Edinburgh 1987 78-79.old; ROBERTSON, O. Palmer The books of Nahum, Habakkuk, and Zephaniah The international commentary on the Old Testament Wm. B. Eerdmans Publishing Company Grand Rapids 1990 Reprinted January 1991 264-265. ; RUDOLPH, Wilhelm Micha-Nahum-Habakuk Zephaniah Kommentar zum Alten Testament Ev. Verlagsanstalt Berlin 1977 266.

¹⁹ **וְהַכֹּהֲנֵי** - Zof 1,5 – nem csupán eltávolítás.

egyszerre imádták²⁰ Jahvét és az ammóniak fő istenét, Milkómot (1Kir 11,5.33; Jer 49,1.3). Jósias ennek is véget vetett (2Kir 23,13).

A kezünkben levő forrásokból tehát kiderül, hogy Jósias kegyes királyként lépett fel és amikor megszüntette Jeruzsálemben és máshol a pogány istenek tiszteletét, akkor a Zofóniás által meghirdetett ítéletet is feltartóztatta. Ezt úgy érte el, hogy amint a kritikus helyzetben a törvénykönyvet megtalálták és annak fenyegető tartalma ismertté vált, emberein keresztül megkérdezte az Urat (2Kir 13.18). Azokkal szemben, akik Jahvétől elfordultak, nem keresték és nem kérdezték meg (Zof 1,6) Őt, ő nem tért le az egyenes útról sem jobbra, sem balra (2Kir 22,2), hanem kötelezte magát a néppel együtt Jahve akaratának megtartására (2Kir 23,3). Rejtély, hogy a magasrangú királyi küldöttség ebben a helyzetben miért fordult inkább a kevésbé ismert próféta nőhöz, mint az ismertebb kortárs prófétához Zofóniáshoz, vagy Jeremiáshoz.²¹ Mindenesetre figyelemre méltó, hogy egy olyan patriarkális társadalomban mit Júda, egy nő kérdeznek meg az isteni kijelentés felől. Az sem mellékes, hogy ez a próféta nő a 2Kir 22,14 szerint valahol Jeruzsálem „második kerületében”²² lakott. A helyet az Ószövetségben csak Zofóniás említi még a templomtértől északnyugatra elterülő új városrész nevéként.²³ Ez a leírás is bizonyítja, hogy a szerző jól ismerte a helyi viszonyokat. Jósias személyét illetően tanulságos, hogy őt nem érinti a bekövetkező ítélet. Ennek oka az, hogy megalázta magát Jahve előtt (2Kir 22,19-20). Személyes sorsán keresztül valósul meg az, amit az Úr azoknak ígér, aki keresik Őt, az igazságot és alázatot (Zof 2,3). Jósias ezért talál oltalmat az ÚR haragjának napján, mert Jahve a kevélyeknek ellenáll, az alázatosak számára pedig

²⁰ A LXX szövege nem érzékeli a Zof 1,5-ben azt a különbséget, ami a héber szövegben megfigyelhető: a. esküdni לִיהוָה , b. esküdni בְּמֶלֶכָם . A LXX a két különböző prep.-ót egységesen így fordítja: κατὰ . A κατὰ τοῦ κυρίου - κατὰ τοῦ βασιλέως αὐτῶν fordításban viszont jó, hogy meghagyja a „királyuk” kifejezést. A héber szövegben olyanokról van tehát szó, akiknek istentisztelete Jahvéra irányul (לְ), de abban az értelemben (בְּ) esküsznek rá, mintha királyuk lenne (a Baál vallás terminológiája szerint ő „a király”).

²¹ Az valószínű, hogy magasabb körökben Hulda ismert lehetett férjén, Sallumon keresztül, aki az udvar, vagy a templom ruházattal kapcsolatos ügyeit kezelte (2Kir 22,14).

²² בְּמֶשְׁנָה - 2Kir 22,14

²³ הַמִּשְׁנָה - Zof 1,10. „...Neustadt (Zweiter Bezirk)...- SEYBOLD, Klaus Nahum Habakuk Zephanja Züricher Bibelkommentare Theologischer Verlag Zürich 1991 98. A terület Sion szentélyétől nyugatra volt, túl a város völgyén, ahol hiányoztak a természetes védelmet biztosító sziklák.

menedék (Zof 3,11-12).²⁴ Jósiást úgy tünteti fel a Királyok könyve, mint akit mélyen megrendített Jahve haragja (2Kír 13,17).

Ezt a tényt központi témaként kezeli Zofóniás is (1,15,18; 2,2,3; 3,8). Jósiás magatartásával mégsem tudta elérni, hogy Jahve haragja megszűnjön, de ezért Manassét terhelte a felelősség (2Kír 23,26). Ha azonban Jósiás és Zofóniás egymáshoz való viszonyát tisztázni akarjuk, nem tehetjük meg azt, mint azok, akik csak Zofóniás és a Királyok második könyvét vizsgálják.²⁵

Jeremiás könyvének is van olyan szakasza, mely megvilágítja a király és a Zofóniás kapcsolatát (21,11-23,8).

Itt találjuk Jójákim luxusépítkezéseinek leírásban azt az apjával, Jósiással kapcsolatos megjegyzést, hogy evett, ivott és mégis az igazságos király pozitív példája volt (Jer 22,15-16). Jósiás jellemzésének része, életvitelének felemlítése. Meglepő az összefüggés az evés-ivás és az igazságos uralkodás között. Ennek az összefüggésnek háttérében a bölcsességirodalom ideális uralkodóra vonatkozó képe állhat, mely az előljáró számára nem ajánlja az alkohol élvezetét, mert aki azt iszik, azzal a veszéllyel játszik, hogy elfelejti törvényes kötelességét és nem helyesen ítéli meg a nyomorult ügyét (Péld 31,4-5). Jósiás lehet, hogy nem volt evés-ivás tekintetében ideális király. Nem volt aszkéta, úgy élt, mint bárki más, de mégsem felejtette el királyi kötelességeit, mely végülis Isten és emberek előtti jó előmenetelét jelentette. Jósiás azt tette, ami a királynak mindig is kötelessége volt Izraelben: gondoskodott arról, hogy érvényre jusson a jog és az igazság (2Sám 8,15; 1Kír 10,9), ezzel megfelelt azoknak az elvárásoknak, melyeket Jahve Dávid házával szemben támasztott, hiszen igazságos ítéletet hozott és megmentette az elnyomottat elnyomója kezéből (Jer 21,12). Magatartása életvitele ellenére is Jahve akaratával egyező volt, hiszen az elnyomottak és szegények életében érvényre juttatta az igazságot (Péld 31,8-9).

Jeremiás könyve elmondja, kik voltak ezek a joguktól megfosztott elnyomott szegények. Jósiás, fia ellentétének bizonyult, mert ő igazságtalanság árán építette palotáját, felházát törvénytelenül, ingyen dolgoztatott, nem adva fizetséget (Jer 22,13). Noha Jójákimnak az Egyiptom által kivetett adó behajtásáért meg kellett küzdenie,²⁶ az ország nehéz anyagi helyzete sem gátolta meg őt abban, hogy saját palotája pompáját növelje (Jer 22,14). Az adó megfizetése nem érintette a palota és a templom kincseit, Jójákim mégsem fizette ki a munkásokat. Részben ezek a kizsákmányoltak lehettek abban az időben az elnyomottak és szegények. A király nem is-

²⁴ Erre utal Péter is az ifjak előtt: 1Pét 5,5.

²⁵ Ezt teszi SCHARBERT, J Zefanja und die Reform des Joschija L, Ruppert/ P. Weimar E/ Zenger Kűnder des Wortes Beiträge zur Theol. der Propheten FS J. Schreiner Würzburg 1982

²⁶ שָׁרַף - press , exact – valósággal kipréselte, kikényszerítette – Lexicon in Veteris Testamenti Libros edidit Ludwig Koehler Walter Baumgartner Leiden E. J. Brill 1958 594.

mert, vagy szándékosan hagyta figyelmen kívül mindazt, amit a törvény a bérek kifizetéséről írt. Abban ugyanis nem csupán a bérért dolgozó munkás kifizetése volt fontos,²⁷ hanem szegénysége miatt munkája napján kellett kifizetni őt (5Móz 24,14-15).

Jójakim uralkodását fősvényesség és brutalitás jellemezte, mivel csak nyereségen járt az esze, ezért ártatlan vért is készvölt ontani, nem riadva vissza jogtalanságtól és erőszaktól sem (Jer 22,17). Jósiás ennek éppen az ellenkezője volt, vagyis azt tette, amit egy igazságos királytól népe elvárhat (Jer 22,3). Így bizonyította be Jósiás, hogy ő ismerte az Urat. Ő megcselekedte akaratát, ezt tanúsította a szegény, míg fiai csődöt mondtak ebben a tekintetben.

Három hónapig uralkodó idősebb fiáról Jóáházról (Sallum) Jeremiás könyve írja meg fogságra hurcolását és ott bekövetkező halálát (Jer 22,10-12). Ezékiel könyvéből is ráillik annak a vérszomjas ifjú oroszlánnak a leírása, mely tanulja, hogy kell zsákmányt ejteni, sőt embert is eszik (Ez 19,3). Ha mindazt amit az eddig említett, Jósiásra vonatkozó forrásokból tudunk, összehasonlítjuk Zofóniás könyvével, nyilvánvalóvá válik, hogy nincs ellentmondás a kettő között, sőt az egyik alátámasztja, megerősíti a másik mondanivalóját. Ezt a következők bizonyítják: Jósiásról Zof 1,1 után már nem hallunk semmit. Ennek abból a szempontból van jelentősége, hogy az uralkodó királyt nem említi a szöveg sem a világi, sem a nép vallási vezetői között, vagyis Jahve nem talál benne olyasmit, ami miatt felelősségre kell őt vonni azokkal együtt, akik hivatalukban visszaélést követtek el. Nem említi a királyt, csupán a fejedelmeket²⁸, a király fiait,²⁹ a bírakat (3,3), a prófétákat (3,4) és a papokat (3,4). Lehetett volna a király is a próféta kritikájának tárgya. Ha talált volna okot, bizonyára megemlíti őt, amikor az udvar tagjait kritizálja. Ha ezt nem teszi, az nyilván azért van, mert Zofóniás nem találja bűnösnek a királyt. Ez a helyzet a szociális szférában is. Ha Zofóniás látta volna a király felelősségéből adódó problémákat, biztos szóvá tette volna azokat, mint fiai esetében. Jósiás élete azonban azt mutatta, hogy élt azzal a lehetőséggel, melyet Hulda felkínált az igazság és alázat keresésében, hogy az lehessen egyben számára a katasztrófa elkerülésének útja is (Zof 2,3; 2Kir 22,19; Ám 5,14-15). Jahve keresése nem elmélet volt csupán Jósiásnak, hanem az igazság és alázat konkrét, gyakorlati keresése, mely Jeremiás szerint Jahve tettekben megmutatkozó igaz ismeretét illusztrálja (Jer 22,15-16). Jósiás magatartása pont az ellentéte annak, ami miatt Jeruzsálemnek ítéletre kell jutnia (Zof 2,3; 3,2). Amikor Jósiás odafigyelt az elnyomottak, szegények jogaira

²⁷ לֹא־תַעֲשֶׂק - 5Móz 24,14 - oppress, extort – elnyom, zsarol - Lexicon in Veteris Testamenti Libros i.m. 744. Az Úrral való kapcsolat következménye az a magatartás, amelyből a munkaadó dolgozója is ért.

²⁸ הַשָּׂרִים -1, 8

²⁹ בְּנֵי הַמֶּלֶךְ - 1,8

(Jer 22,16), megfelelt a királyra vonatkozó elvárásoknak.³⁰ Ekkor megbízatása szerint, Jahve uralkodásának mércéjéhez igazodva cselekedett, hiszen Ő igazságának megfelelően hoz ítéletet reggelről reggelre (Zof 3,5). Jósias elnyomottakért és szegényekért való fáradozása, korai halála és másképp gondolkodó fiai miatt nem folytatódott, de Jahve elesettekkel kapcsolatos szándéka változatlan maradt, mert oltalma nem bizonytalan,³¹ hanem boldog biztonság vár rájuk. Jahvének terve van velük (Zof 3,9-20), de elnyomóikat, a bűnösöket elveti ítéletében (Zof 3,11; Ézs 1,25). A megalázott, gyenge megmarad, menedéket talál nála (Zof 3,12) és zavartalan békében lesz része (Zof 3,13).³²

Jósias fiaira ellenben pontosan ráillik az a kép, melyet Zofónias a gőgös elnyomókról rajzol meg ige hirdetésében. Biztos nem véletlen, hogy a királyi hivatalnokok körében találjuk őket azokkal együtt, akiket Jahve felelősségre von, szociális szférában elkövetett bűneik miatt: uruk házáat, a palotát erőszakkal és csalással töltötték meg (Zof 1,9).³³ Jójákim is ezen az úton járt, amikor fényűző építkezése in gyen dolgoztatta az embereket (Jer 22,13).³⁴ A kapzsóság volt az a tulajdonság, mely Jósias fiaira jellemző volt, de ebben azonban különböztek apjuktól. (Ez 19,3; Jer 22,17).

³⁰ A Jer 21, 12-ben a **מִשְׁפָּט** - nak megfelelő ítélet, egy közösség megzavart rendjének helyreállítását jelenti a **שְׁלוֹם** értelmében . „, Wiederherstellung der Ordnung einer Gemeinschaft ... als stete bewahrung des **שְׁלוֹם** -Theologisches Wörterbuch zum Alten Testamenbt hrsg. JENNI, E. Chr. Kaiser München 1976 2. durchgesehene Auflage 1979 1002. hasáb

³¹ **אוֹלֵי תִּחְתְּרוּ** - talán megőriztettek (Zof 2,3). Mint Ámósnál **אוֹלֵי יְחִנְן יְהוָה** – Jahve talán megkegyelmez (5,15).

³² „der äussere Friede wie in der Paradieseszeit” - RUDOLPH, Wilhelm Micha-Nahum-Habakuk Zephania Kommentar zum Alten Testament i.m. 297. old

³³ **בֵּית אֲדֻנֵיהֶם חָמָס וּמְרָמָה** . Hasonlóan fogalmaz Ámós is: **חָמָס וְשָׂד בְּאַרְמְנוֹתֵיהֶם** -erőszak és pusztítás fellegvéraikban (3,10).

³⁴ Jójákim építkezésének leírásában gyakran említi a szöveg a cédrust, mellyel a király a palotát burkolta (Jer 22,14 –15. 23). Ezt a drága fát, mely Jójákim luxuskivitelben történő építkezésének kelléke volt és egyúttal szociális igazságtalanságát jelképezte, Libanonból importálták (Jer 22,6-7). Cédrusfát említ Zofónias is, az egykori világpolitikai nagyhatalom fővárosára, Ninivére vonatkozó ítélet leírásában (2,13-14), mely szerint Ninive kietlen pusztasággá lesz. A 14. vers sötét színekkel érzékelteti az ítéletet. – A versben PERLITT Ézs 34,11 alapján fejtegeti az állatok nevét. WELLHAUSEN, RUDOLPF és mások hagyományos fordítását (pelikán és sündisznó - **גַּמְ-קָאָת גַּמְ-קָפֵד**) nem tartja elfogadhatónak és idézi a különböző megoldási kísérleteket: a LXX megoldása **קָאָת** - ra kaméleon - **χαμαιλέοντες** , Aquila, Pesitta, a Targum, a Vulgata javaslata „pelikán”, Theodotionnál ugyanez „hattyú”. A **קָפֵד** -a szótárak szerint lehet „bagoly” - Lexicon in Veteris Testamenti Libros i.m. 845. – PERLITT, Lothar

Zofóniás könyvének üzenete szerint a vezető elit Jósiás idejében leginkább a maga személyes hasznával törődött.

Ezért hasonlítanak a jeruzsálemi hivatalnokok az ordító oroszlánhoz,³⁵ a bírák pedig az esti farkashoz,³⁶ mely reggelig sem lakik jól amikor zsákmány után lohol.³⁷

A nép lelki vezetői sem különbek, hiszen prófétái szélhámosok, mert megtévesztik az embereket,³⁸ a papok pedig erőszakosan bánnak a törvénnyel,³⁹ nyilván azért, hogy gazdasági előnyhöz jussanak (Mik 6, 11). Ámós korának magabiztos, gondtalan,⁴⁰ könnyelmű előkelőiehez hasonlóan gondolkodtak a gazdagok Jeruzsálemben Zofóniás idejében (Ám 6,1k): szerintük Jahvéval nem kell számolni, vagyis ítéletétől sem kell félni, hiszen passzív, nem tesz sem jót, sem rosszat (Zof 1,12).⁴¹ Ilyen beállítottságúak a palota lakói is Jeremiás könyvében, mely szerint nem tudják

Das Alte Testament Deutsch / Teilbd. 25,1 / Die Propheten Nahum, Habakuk, Zephanja_Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen 2004 129.130.

³⁵ אֲרִיּוֹת שְׂאֲנִים - Zof 3,3 (Ez 19,3-ban Jóház szerepel mint ifjú oroszlán - כְּפִיר .

³⁶ מְזֻאָבֵי עֶרֶב - Zof 3,3. Ez a kifejezés található Hab 1,8-ban is (מְזֻאָבֵי עֶרֶב).

³⁷ VEIJOLA a גַּרַם □ - csontot lerágni – szót korigálja: גַּמַר - valami véget ér (Zsolt 12,2). Ezért fordítja a szöveget így: kész, jóllakik.

³⁸ A פְּחִזִים jelentése: hencegők, kérkedők, hazugok, dicsekvők, nagyotmondók, szájhősök, hetvenkedők - Isten szavát elferdítik (The prophets had prostituted it...) - ESZENYEI SZÉLES, Mária Wrath and mercy A commentary on the books Habakkuk and Zephaniah i. m. 102. 103. Jer 23,32-ben וּבְפִחְזוֹתָם .

³⁹ תְּחַסּוּ תוֹרָה - Zof 3,4. תְּחַסּוּ תוֹרָתִי - Ez 22,26. –Nem csupán Jahve elleni támadás volt az, ahogy értelmezték a törvényt, hanem azok romlását, sőt halálát okozták, akik döntésükre hagyatkoztak.

⁴⁰ Van aki a הַאֲנָשִׁים szót הַשְּׂאֲנִים - ra javítja, vagy azzal egészíti ki (RUDOLPH, W Micha-Nahum-Habakuk Zephanja Kommentar zum Alten Testament i.m. 263.

⁴¹ Jahve passzivitása téves gondolat. Ő lámpával keresi a bűnöst. A reimsi katedrális ezért örökíti meg Zofóniást lámpással. A שְׂמֵרָהֶם nem a שְׂמֵרָה -ból vezethető le (megőrizni), mert a szó eleve borélesztőt jelent és mindig többes számban használatos főnév. Miután a forrás a mustban lezajlott, a bort leöntötték az élesztőről, a szőlőszemekről, hogy a seprűn maradt bor meg ne zavarosodjon.

A הַקְּפָאִים gyöke a קָפָא . Jelentése megalvad, megdermed, megkocsonyosodik, megszilárdul. - PERLITT Das Alte Testament Deutsch / Teilbd. 25,1 / Die Propheten Nahum, Habakuk, Zephanja i.m. 111. 112. - ESZENYEI SZÉLES, Mária Wrath and mercy A commentary on the books Habakkuk and Zephaniah i. m. 85. - Olyan emberekre vonatkozik, akik nem válnak meg bűnös gondolataiktól, hanem makacsul kitartanak amellett, hogy az Úrnak nincs hatalma és ezzel bálvánnyá degradálják. Kényelmes, lusta magatartás ez. Megmaradnak bűneikben, de az ítélet idején megismerik majd Jahve hatalmát.

elképzeln, hogy valaki ellenük támad és behatol házaikba (Jer 21,13). Ez a biztonság Zofóniás szerint nagyon csalóka, mert Isten haragjának napján sem ezüstje, sem aranya nem menti meg az embert (Zof 1,18).⁴² Mindenki saját magatartásának eredményeképpen látja meg tettei következményét (Jer 22,16-18). Ez vonatkozik Jósiás két fiára is, akiknek magatartása el- lentétben áll apjukéval. Ezt hangsúlyozza Jeremiás is, amikor a király mel- lett Jójákim nevét említi. Jósiás eme jellemvonásainak leírása fedezhető fel Zofóniás könyvében is és ez a híradás megegyezik azzal, amit máshol találunk: a király harcolt a szinkretisztikus istentisztelet megtisztulásáért (2Kir 23; Zof 1,4-6) és azért, hogy az élet szociális vonatkozásában is érvényre jusson az igazság (Jer 22,15kk). Nem véletlen, hogy Jeruzsálem vezetőinek sorsa is összefüggésben áll magatartásukkal, hiszen Isten tör- vényében (5Móz 12,1-16,17) – mely Jósiás reformjának alapja volt, a bü- netést, vagy áldást mindig megelőzte az engedetlenség, vagy engedelm- ség (5Móz 19,1-25,19). Ahol Jósiás emlékezete édes, ott Isten igazságának a szociális élet területén megmutatózó következményei láthatók. Ez pedig egybecseng Zofóniás üzenetével.

Ezzel kapcsolatban helyesen állapítja meg DIETRICH Zofóniás könyvének első és utolsó két szavára vonatkozóan, hogy amit a próféta leír, az az első mondattól az utolsóig Isten szava akar lenni.⁴³ Zofóniás könyve nem üres beszéd, hanem Jahve szava, mely valami különlegeset tartalmaz, mindazzal szemben, amit addig Isten népe tudott.⁴⁴ Ennek jele, hogy Jósiás megújítja Isten és népe szövetségét egy konkrét történelmi

⁴² Akármilyen értéket tulajdonít is az ember földi javainak, azok képtelenek akti- vitásra, azok nem mentenek meg senkit: **לֹא-יִוֹכַל לְהַצִּילֵם** -1,18. Az életet hordozó vér viszont Jahve cselekedeteinek tárgyaként ontatik ki:

וְשִׁפְךָ דָּמָם -1,17. Nincs ami megakadályozná ítéletét.

⁴³ DIETRICH, Walter / Schwantes, Milton Der Tag wird kommen Ein interkontextuelles Gespräch über das Buch des Propheten Zefanja i. m. Walter Dietrich : Die Kontexte des Zefanjabuches, S. 19-37.

⁴⁴ **אָמַר יְהוָה** 3,20 – „A **דָּבָר** II... azt jelenti, hogy visszajára fordul valami. KUSTÁR, Péter Az Ószövetség megértése A Debreceni Református Theológiai Akadémia tanulmányi füzetek Debrecen 1988 102. „A **דָּבָר** I... olyan jellegű beszédet és dolgot jelent, mely egy ismert dolog másik oldalaként, egy ismert véleményhez képest egy másik – ezzel ellentétes – véle- ményt tükröző beszédként értelmezendő.” - KUSTÁR, P Az Ószövetség megér- tése i.m. 103. „Az **אָמַר** által a héberben mindig csak az információ közlés ténye van jelölve és mindig csak utólag, a közlés tartalmából tudjuk meg, hogy az információ milyen jellegű. Az **אָמַר** -nak tehát meglepetést tartogató jellege van.” - KUSTÁR, P Az Ószövetség megértése i.m. 73.

helyzetben. Ez is kifejezi, hogy Jahve szava nem időtlen, túlvilági⁴⁵ dolgokra irányul, hanem időileg meghatározható keretek között valósul meg. A könyv utolsó verséből ugyanakkor nyilvánvalóvá válik, hogy a próféta nem pusztán Jósias korának történelmi viszonyait veszi figyelembe, hanem távoli időbeli-térbeli távlatokat ölel át, el egészen addig, míg majd Izrael sorsa végérvényes fordulatot vesz, a népek között.⁴⁶

Felhasznált irodalom:

CHILDS, B.S. Introduction to the Old Testament as Scripture London 1979

DIETRICH, Walter / SCHWANTES, Milton (Hg.) : Der Tag wird kommen Ein interkontextuelles Gespräch über das Buch des Propheten Zefanja Stuttgarter Bibelstudien 170 Verl. Katholisches Bibelwerk, Stuttgart (1996) Timo Veijola : Zefanja und Joschija, S. 9-18.

Deuterokanonikus bibliai könyvek Kiadja a MRE Magyar Bibliatársulat Kálvin János Kiadója Budapest 1998

ESZENYEI SZÉLES, Mária Wrath and mercy A commentary on the books Habakkuk and Zephaniah International theological commentary Wm. B. Eerdmans Publishing Company Grand Rapids and The Handsel Press Ltd Edinburgh 1987

PERLITT, Lothar Das Alte Testament Deutsch / Teilbd. 25,1 / Die Propheten Nahum, Habakuk, Zephanja Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen 2004

ROBERTSON, O. Palmer The books of Nahum, Habakkuk, and Zephaniah The international commentary on the Old Testament Wm. B. Eerdmans Publishing Company Grand Rapids 1990 Reprinted January 1991

⁴⁵ Van ugyanis, (CHILDS, B.S. Introduction to the Old Testament as Scripture London 1979 459-462) aki Zofóniás üzenetét időtlen teocentrikus eszkatológiának, etikának tekinti és nem keresi a történelmileg hiteles tényeket..

⁴⁶ DIETRICH és sokan mások Zofóniás művének előállítását a következőképpen látják: vannak a könyvben a Kr. előtti hetedik századból való írások, de ahogy a próféta mai formában előttünk álló üzenete olvasható, az messzemenően egy fogság utáni redakció eredménye.

RUDOLPH, Wilhelm Micha-Nahum-Habakuk Zephanja Kommentar zum Alten Testament Ev. Verlagsanstalt Berlin 1977

SEYBOLD, Klaus Nahum Habakuk Zephanja Züricher Bibelkommentare Theologischer Verlag Zürich 1991

SCHARBERT, J Zefanja und die Reform des Joschija L, Ruppert/ P. Weimar E/ Zenger Kündler des Wortes Beiträge zur Theol. der Propheten FS J. Schreiner Würzburg 1982

Gróf Klebelsberg Kuno egykori vallás és közoktatásügyi miniszter nemzetépítő érdemei a Sárospataki Református Főiskoláért.²

2005. november 6-án készült a Budapesten sorra került Klebelsberg Napok, november 11-18 kerekasztal-résztevőinek 1940-ben.

Oly felemelő érzés volt Sárospatakra érkezni szüleimmel, akik az alig tíz éves első fiúkat Miskolcra a Sárospataki Ref. Főiskola Angol Internátusába felvételre, majd évkezdésre hozták. A Főiskola 400 éves évfordulójára, mint országosan is legkiemelkedőbbnek számító bentlakásra, 110 diák ellátására készített Kollégium az angol nevelési minta magyar protestáns leképezése képen állt rendelkezésünkre, Angliában képzett nagyszerű lelkész-nyelvtanárokkal és néhány szigetországból érkezett és váltott, jobbnál jobb angol társalgást és játszó foglalkozást tartó pedagógussal. Ezt a rendszert egészen 1948 év tavaszáig, mint boldog diák élvezhettem, a II. világháború által kiszakított idő, 1944 áprilisától kezdődő kritikusan időszerű kivételével.

Számunkra, pataki diákok számára Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete éppen a Főiskola ugrásszerű fejlesztéséért tett miniszteri elképzeléseinek és azok megvalósulásának haszonélvezőiként él mindannyiunkban, és a mai pataki nevelésben benne található az egykori miniszter és az akkori nagyrabecsülése. Maga a Főiskola bölcs vezetői is készen álltak a Trianon csonkító tragédiájából eredő zsugorodási tendencia után, éppen a 400 éves évfordulóra előre tekintve a fellendülés formáinak megtalálására a hagyományos és szinte élenjáró pataki iskola pozitívumainak megtartásával, a sokoldalú felemelkedésre.

Bessenyei Zénó és Farkasfalvi Farkas Géza protestáns országos képviselők hívták meg a Főiskola nevében Gróf Klebelsberg Kuno minisztert Sárospatakra. 1928. június 13-án a miniszter kíséretével a virágcsokros diákköszöntés után a hosszú iskolakerten át diákok sorfalával

¹ (Somogyi Dezső András), a Sárospataki Református Főiskola Angol Internátusának diákja 1940-48. években az érettségi befejezéséig, szül.: 1930. szeptember 16., és a 134. számú Hegyaljai Erő Cserkészcsapat tagja, utolsó években csapatitkára. Jelenleg: ny. főtechnológus, okl. mérnök. MCSSZ és ISGF Cserkészszövetségek munkatársa.

² Somogyi Dezső András az 1940-48 években Sárospatakon, az Angol Internátusban tanult diák-cserkész értékelemző felolvasása, pataki diákélet emlékeivel és Maller Sándor tanára, nevelője és cserkészparancsnoka irodalmi munkássága és dr. Dienes Dénes levéltári gyűjtőmunkája felhasználásával.

jutott el a főépülethez, majd a tápintézetben volt a fogadó ünnep kölcsönös jövőbe ívelő szónoklatokkal. Az ott egybehangzottak eredője közös akaratra a 400 éves 1931-es évfordulóra összegzett fejlesztések aktivizáló ereje áthatotta minden kulturális nemzeti előre menetelben érdekelt vezető perspektivikus és mindennapos munkáját.

Az akkori időkben az angolszász nemzetek felé történő többoldalú nyitás érdekében éppen a miniszter kiinduló elképzelése volt: ösztöndíjasok küldése, nyelvtanári képzése és a hazai oktatásba történő bekapcsolásuk. A miniszter tudta, hogy a Főiskola múlt által kapott gyökerei a nehéz időben is új erőt adnak a méltó folytatásra.

Trianon országcsönkítő hatása nagyban bénította a természetes növekedésgyűjtő-terület elvesztésével, a Jogakadémia megszűnésével a Főiskola életét. A Tiszáninneni Egyházkerület kénytelen volt elviselni a Főiskolához tartozó Tanítóképző állami fennhatóság alá kerülését, mivel az iskola javai többségének elvesztésével és a nemes adományok devalválódásával a mindenkori szociális alapérzülettel, szegények iskolájából maga is szegénységbe jutott.

Mérföldkő lett a miniszter 1828. június 13-ai látogatása. Janka Károly lelkesi gondnok beszédéből kiragadva:

...”Nagyméltóságodat itt egy négyszázados kultúrvár örök ifjúsága várja: mind-mind a hit, a szabadság, a nemzeti eszmény, a művelődés és emberies érzület lelkes katonája.” ...”Arra kérjük, hogy vezéri szeme a hiányokat lássa meg.” ...”Az Úrnak napja ez! Hála legyen érte a nagykegyelmű Istennek!..., A főépület Imatermébe vezető ősi falépcsőkön fiú- és leány-cserkészek sorfala köszöntötte. Az Imateremben Elekes Imre közigazgató mondott beszédet. Panaszosan sóhajtó szfinxként és egykor bujdosásra ítélt Főiskola, nagy múltjával őszintén kereste a jelen és jövő perspektíváit. A külföldet megjárt oskola mesterei a nyugati népek kultúráit a helvét religió és a magyar nemzeti érzés szűrőjén keresztül adták át a nemzetnek. Ebben a letörtségben a lelkek formálásának és a fizikai erő edzésének előterébe helyezésével az ősi pedagógiai múltra építve keresték a kiutat és az előrejutást.

A miniszter nemzetmentő törekvése egybevágott a pataki Főiskola nemzeti kultúr-nevelő bázisként történő kifejlesztésével. Király Zoltán főiskolai szénior beszédében kiemelte, hogy mennyi magyar érték veszett el a Felvidéken, Erdélyben, hogy nyugaton és délvidéken az ott rekedt intézményekben. ...”Igazolva látjuk, hogy Nagyméltóságod a sárospataki református Főiskolát 400 éves múltjára és mindenkori jelentőségére való tekintettel a neki megfelelő, őt megillető magaslatra emeli. ...”

A miniszter válaszában elmondta: ...”az a meggyőződés hat át, hogy modern haladás csak történelmi alapon lehetséges, a fejlődés a magyar nemzetre nézve csak abban az esetben lesz gyümölcsöt hozható, hogyha a vallásos és hazafias gondolat össze tud szövődni a modern fejlődés szükségleteivel. És hol valósulhat meg a kultúrpolitikának ez a követelése jobban, mint itt, ahol immár négyszáz év óta imádják az Istent, szeretik a

hazát és a művelődést. ... a talaj amelyből a magvak életet merítettek, régi magyar televény! Ha a hagyomány gyökereit el akarják vágni, elvágják azokat a gyökereket, melyekből a fa nő, melyek azt táplálják. ...”Mikor külföldön járok, nagy örömmel látom, hogy számos dolgot jobban csinálunk mi, mint külföldön. Mi elmegyünk külföldre, hogy minden nemzettől tanuljunk és azt ami a legjobb, megvalósítsuk a magyar nemzeti szükségleteinkhez képest. ...”

„Ez itt nem újszerű politika amit csinálunk. Rákóczi György és felesége idehívta az idegen pedagógust Commeniust, nem félt az idegen szellemtől, mert tudta, a milió áthatja azt. És küldtek külföldi egyetemekre ifjakat, akik ott tovább tanulván, visszajöttek ide, megint magyar légkörbe és magyar szellemben hirdették tudásuk kincsét. ... Ez az az út, ... változó viszonyokhoz képest átalakítani, sőt továbbfejleszteni és építeni. Csak egynek nem szabad változni: a vallásos magyar nemzeti szellemnek! ... a hazai protestánsoknak az északi protestáns népekkel, az angolszász világgal kell keresni összeköttetést. Itt hivatott az amerikai, angol college-rendszer meghonosítása, hogy ebben a nagyszerű intézményben oly iskolafajtát tudjon – Isten segítségével – fejleszteni, amelyre a modern kornak szüksége van. ... nekem az a hivatásom, hogy egy pár markáns vonásban megjelöljem az irányt, azt az utat, melyben haladni óhajtok. ... a legteljesebb készség megvan bennem arra, hogy összefogva azokkal az önzetlen férfiakkal, akik ennek az intézménynek az élén állnak, dolgozzam az ősi pataki kollégium érdekében.”

A Pesti Napló, a Nemzeti Újság és az 1927-ben megjelent beszédekből idézve: ...”csak a vallás sugallta nagy érzések képesek az emberi lélek romboló szenvedélyeivel szemben az egyensúlyt fenntartani, de szerencsétlen az az ország, ahol az a hatalmas energia, melyet a vallás fakaszt a lélekben, felekezeti torzsalkodásban pocsékolódik el. ... a felekezetek békéjét megbontani nem engedem.” (1922, beszéd)

„...A két angolszász birodalom – Anglia és Amerika vezet ma a világon és e részben nagyon hasonló a helyzet ahhoz, mint amikor Széchenyi a napóleoni háborúk után Anglia felé igyekezett orientálni a magyar nemzetet. ...” (Pesti Napló 1925.) 1928. június 13-án Sárospatakról Sátoraljújhelybe és az ahhoz közeli Széphalomba ment a Kazinczy Ferenc emléket őrző mauzóleum és sírhelyhez – leróni kegyeletét a nagy magyarnak.

Patakon a miniszter látogatását követően belefogtak a nagyszabású iskola-felújítás és építkezések felvázolásába és a már 1912. évben megvásárolt 5 kat. holdnyi iskolakert melletti internátusok számára megvásárolt telekre megindították a tervezést, felépítést. Valóban látta a miniszter akkor már képzeletében az új internátus épületét, az angol college-rendszer meghonosodását, a külföldön, főként Nagy-Britanniában képzett tanárok Patakra jövetelét és a stagnálás és összezsugorodás helyett a fellendülést, amelyhez párosult Patak teljes hatósugarából a magyar nép

legjobb tanuló ifjúságának folyamatos képzése és a tehetségek és a szociális felemelés adta lehetőségek kiteljesedése.

Az 1928. október 6-án megalakult Pataki Diákok Országos Szövetsége bölcsen és előrelátóan 1929. január 24-én harminc tagú delegációval, a Tiszáninneri Református Egyházkerülettel a Kormány elé tárták a Főiskola fejlesztésének konkrét részleteit és feltételeit. Akkor gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszter teljes készségéről és támogatásáról nyilatkozott, Darányi Kálmán államtitkár és Wekerle Sándor pénzügyminiszterrel egyetemben. Klebelsberg Kuno a patakiak látogatásáról megemlékezve azt is megemlítette: „Új életre kell tehát kelteni a vidéki iskolavárosainkat, különösen az olyanokat, amilyen Sárospatak is ... elhatároztuk, hogy közös erővel mindent megteszünk, hogy a kollégium 400 éves fennállásának közelgő ünnepe ... az újabb fejlődés kezdete legyen. Igyekszem megmutatni, hogy magasabb elgondolások alapján és nagy előkészületek után cselekszünk. Tervezetten és öntudatosan érintkezést keresünk az angolszász kultúrával, évek során át tanárokat neveltettünk angol egyetemeken ... minden előre át volt gondolva. ... Itt van a nagyszerű történelmi példa, és Sárospataknak is vissza kell térnie a Perényiek és Rákócziak korának nagy tradíciójához, egyesíteni kell a nyugati tudást a magyar nemzeti érzéssel és tősgyökeres gondolkozással.” Második Patakra látogatásakor 1929. március 23-án a főiskola vezetőivel a folyamatban lévő nagy építkezések és átalakításokra tett a miniszter konkrét javaslatokat, így az internátusi épületek, és az iskolakertre, Lorántffy Zsuzsanna szobor elhelyezésére, a létesítendő angol tagozat és angol nyelv tanításának módjára, az angol tanárok külföldi nevelésére, az Angol Internátus szellemére, a nevelés és nyelvtanítás módjára, Mátyás Ernő közigazgató feljegyzései szerint. Ezt követően ez év június 11-én a minisztériummal az építkezésekről és a költségfedezetekről tárgyaltak. Eközben 1929 júliusában befejeződött a gimnáziumi szárny II. emeletének ráépítése és októberre a régi épületek épületgépészeti felújítása. Ekkor létesültek a II. emeleten a fizikai szertár és előadóterem is, a kémiai és természetrajzi, valamint a zene- és énekerem, ezen kívül három ifjúsági egyesületi helyiség. 1929. szeptember 14-én a Tanítóképzőt az Egyházkerület és a Főiskola újra birtokba vehette, a tanítóképzés újra fókuszba került. Sárospatakon virágzott már az 1926-os évektől a cserkészlet a teológusok, tanítóképzősök, gimnazisták és külön a református gyülekezet számára, országos és kerületi kisugárzással. Az építkezésekből kiemelve az Angol Internátust, a tervezést pályázaton Schulek János nyerte el és a kivitelezést Árva Pálra bízták. 1929. december 15-én a miniszter újra Patakra látogatott. Megtekintette a befejezett építkezéseket, teljes megelégedéssel. Barátként szólt a munkaértekezleten és az építkezések újabb ütemét rögzítették. Így az Ó-Kollégium restaurálását 1930 szeptemberéig, az Angol Internátus építését 1931. június 30-ig. Több pataki tanárt küldtek tanulmányútra, Elekes Imre közigazgató felterjesztésére. A sport fejlesztésére 1929- és 1930-ban a miniszter elképzeléseinek további fejlesztésére test-

nevelési felügyelők jöttek Patakra. Szabó Károly sokat tett ezért. A jubileum éve közelgett. Szabados Béla kóruskompozíciója és Harsányi Zsolt történelmi színműve is az ünnep fényét emelte. Egykorúnak számítanak az 1531. évi alapítással Oxford, Cembridge és Aberdeen iskoláival! Ez is fémjelezte az Angol Internátus épületének alapkövetéti ünnepnapját 1930. szeptember 10-én. A nemeslelkű beszédek sorához még emelkedett szellemű 23 jelmonddal is hozzájárultak a résztvevők a Kárpát-medencét átölelő kisugárzásra hivatottság hangsúlyozásával.

Ezekből Enyedy Andort idézem: „Pál apostol mondja: Valamit az ember vet, azt aratandja is ... arassunk napsugárban, a boldog Magyar jövendő sugárözönében.”

Az építkezés során minden szükséges anyagi támogatás a határ-idők betartásával megvalósult, Trócsányi József által rögzítetten. Elkészült a sárospataki angol típusú gimnázium angol nyelv és irodalmi tanterve az előző évben.

A jubiláris ünnepély 1931. szeptember 30 – október 2-ig tartott a Tiszáninneni Református Egyházkerület felügyelete és kormányzata alatt álló Sárospataki Református Főiskola főnövendékei: vitéz nagybányai Horthy Miklós, gróf Bethlen István, dr. gróf Klebelsberg Kuno, Révész Kálmán, csabacsüdi Dókus Ernő, Janka Károly, Farkasfalvi Farkas Géza, Elekes Imre, Trócsányi József, Martin Miklós, Schulek János és Árva Pál részvételével.

Alapige a Jelenések könyve: 14:7 volt: Féljétek és dicsőítsétek az Istent! Az első nap programjában az Angol Internátusban leleplezték dr. gróf Klebelsberg Kuno arcképét, amelynek háttérében a sárospataki vár és a Lorántffy szárny is látható, valamint az iskolakertben leleplezték a miniszter által patronált Lorántffy Zsuzsanna szobrot, ezenkívül Kazinczy Ferenc és Kazinczy Lajos szobraikat. Az október 1-jei nap Istentiszteletén és az ünnepeken a kormányzó úr is részt vett. Az új építkezések együttes felavatása az Angol Internátus előtt volt. A déli történelmi felvonulás és torna ünnepély, valamint az esti táncmulatság emelte a színvonalat és a vidám örömteli hangulatot. Október 2-án az egész ünneplő vendégsereg Széphalomra utazott kisvasúton, Kazinczy Ferenc halálának 100 éves emlékünnepeére. Az első napon avatott iskolazászló „Pro Deo et Patria” jelmondata lelkileg évszázadokon át élt a pataki diákokban. Újszászy Kálmántól pedig: „Három fáklyám ég: Isten, Haza és Embertárs!” Ezt az üzenetet adják át nemzedékről nemzedékre akik a Református Főiskola embertplántáló kötelékébe jutottak és szívükben megtartották a nekik lelkükbe szórt kincseket.

Klebelsberg Kuno miniszter váratlan halála és az évfordulón elhangzottak a súlyos veszteségre rádöbbenés, és a kegyelet teljes elmélyítését szolgálták Sárospatakon, az egyik legnagyobb magyar emlékére.

Hálát kell adnom az Úristennek, és Ő általa mindazoknak, akiknek őrző gondoskodásában és nevelő munkájában részesülhettem, a szüleim szerepét kiemelt hálával említtem.

A lengyelországi reformáció

Olvashattuk egy békési testvérünk lengyelországi úti beszámolóját, melyben áradozva írt arról, hogy milyen vallásos embereknek látta a lengyeleket. Ezen sok magyar csodálkozott is, aki ellátogatott Lengyelországba, ahol úgy tűnik az utazónak, csak katolikusok vannak. Vannak más vallásúak is, igaz kevesen, a 34 millió lakóból csak fél millió a másvallású. 300 ezer orthodox, százezer ágostai evangélikus, van lengyel katolikus, ókatolikus, metodista, pünkösdista, szombatista és végül kb. 4 ezer református, 10 lelkipásztor, nyolc anyaegyház, ugyanannyi szórvány. Ezekből hat cseh huszita gyülekezet, a legnagyobb a zelowi – ott prédikálhattam – ahol a templomban ott van a térdeplő. Egyetlen gyülekezet van, amelyik fennállhatott a reformáció kezdete óta. Ez a Zychlin kis falu Lengyelország közepén, nemesek lakták, épületei államilag védett műemlékek. A varsói református egyház vegyes nemzetiségű értelmiségiek gyülekezete a Szolidaritás sugárúton. A magyar református utazó nehezen találja meg, mert nem csillag, hanem kereszt van a tetején. Sándor, a jó cár csak ilyen feltétellel adott engedélyt az építésre. A bejárattal szemben hatalmas fából kereszt, nekünk magyaroknak szokatlan. A varsói református gyülekezetnek van egy szeretetotthona a külvárosban Jozefówban, annak kertjében láttam Mária szobrot, Jézuskával anyja ölében. Mikor kérdeztem, hogyan jön ez ide, a püspök úr azt felelte: természetes.

Így uralja a katolikus gondolkodás a lengyel protestáns gondolkodást is. Megvéd Mária és a szentkereszt. Így gondolkoztak évszázadok óta a lengyel jobbágyok, akik a reformációt nemesi passzióknak tekintették, a földesúr parancsára kihordták a templomból Mária és a szentek szobrait. De nem értették a hitből való megigazulás, az eleve elrendelés kálvini tanítását. S amikor a második nemzedék Zsigmond Ágost halála utáni hatalomváltáskor szégyellvén atyái hitét, visszatért katolikusnak, örömmel hordta vissza a szobrokat és térdelt le kedvenc szentje előtt. Így szűntek meg a kezdetben alapított iskolák és szűntek meg a gyülekezetek, úgyhogy csak a nevük maradt. 1570-ben Zsigmond Ágost halálakor – az ő uralkodása alatt jutott túlsúlyra a reformáció – az országgyűlésben a protestánsok vannak többségben. A szenátusban 60 katolikus és 40 protestáns ül. Halála után lehetőségük volt a lengyeleknek arra, hogy református királyt válasszanak Jan Firlej nagyherceg személyében, aki az ország első tisztviselője volt, s nagyon népszerű. De a jezsuita aknamunka eredményeképpen az evangélikusok inkább katolikus királyt választottak. S utána jött az üldözések évszázada, s csak 1775-ben következett be a protestánsok vallásszabadsága, amikor a cári csapatok parancsnoka lován ülve, kardját csapkodva követelte, hogy a szejm szavazza meg.

Krakkóban, az ősi lengyel fővárosban van evangélikus templom, amint a főtéren a Posztócsarnoktól a Mária templom mellett a Wawel felé megyünk a Grodzka utcán találjuk meg, persze a tornyán kereszt van. Valószínű ezen a helyen állott évszázadokkal ezelőtt a Bróg, a reformátusok temploma, amelyet háromszor gyújtottak fel, először 1574-ben, amikor a jezsuiták által felbószított tömeg kirabolta a templomot a városi hatóság engedélyével. A második rombolás a lengyelek által máig tisztelt Báthory István uralkodása alatt történt, tíz évvel később, éppen karácsony este. A katolikus történetírás ezeket, akik elkövezték, a hit hőseinek tünteti fel. Krakkóban havonként egyszer van református istentisztelet az evangélikus templomban.

A lengyel protestánsoknak van saját fordítású Bibliájuk. Az első 1663-ban készült, az ún. Bresti Biblia. Alig maradt belőle, mert a fordítást támogató Fekete Radziwill fia, aki katolikussá lett, a jezsuiták hatására az összes feltalálható példányt elégette. A legújabb modern fordítás nagyon jó, élvezetes, mai nyelven olvasható.

Miben látta Krasinski a lengyel reformáció bukásának okait?

Valerian Krasinski gróf jelentős szerepet játszott a 19. századi Európában, mint történész, tolmács és politikai személyiség, beszélt több idegen nyelvet, ismerős volt az európai és a lengyel reformáció eseményeiben. A fehéroroszországi Krasinszkban született 1795-ben, iskolába Kiejdanyban /Memel/ járt, a vilnai egyetemen filozófiát, történelmet és más humán tudományokat hallgatott 1818 és 1822 között. Szerette a tudományokat és a művészetet, ez a vézna, nyurga fiatalember, éjjel-nappal dolgozott 1822-től a kongresszusi királyság vallásügyi bizottságában, főleg a másvallásúak ügyeivel foglalkozott. A novemberi felkelésben betegsége miatt tevékenyen nem vehetett részt, de szimpatizált a radikálisokkal. Csalódva Ausztria kétszínűségében Angliába ment, kutató tanulmányainak főcélja volt az európai népek hasznára feldolgozni a lengyel reformáció történetét. Műve 1838-40-ben Londonban jelent meg angolul. A lengyel olvasók munkásságát Julius Bursche varsói lelképásztor, későbbi püspök tolmácsolásában ismerhették meg. Ezt a művet 1904-ben adta ki Varsóban Bursche püspök. A könyv címe: A lengyel reformáció eredetének, történetének és bukásának vázlata. A könyv legtöbbit a katolikus egyház papságának, ezen belül a jezsuiták diplomáciai mesterkedéseivel, erőszakosságával foglalkozik több mint ötven oldalon keresztül. Elég bőven írja le a protestánsok széthúzását, szól a nemesség felelőtlenségéről a jobbágyok iránt, a királyok szószegéséről, s végül beszél az iskolák megszűnéséről és a lelkészképzés lehetetlenné válásáról Lengyelországban.

A katolikus egyház magatartása.

A 16. század Lengyelország fénykora, az ún. arany évszázad. Virágzik a tudomány, a krakkói egyetemet seregestől látogatják a külföldi tanulók, a magyarok is. Fellendül az irodalom. Ekkor él Jan Kochanowski, aki protestáns létére a lengyelek egyik büszkesége. I. vagy Öreg Zsigmond egyre inkább kedves a katolikusoknak. Keresztülviszi, hogy a nemesek is fizessenek tizedet. A papság birtoka nagyobb, mint a nemességé. I. Zsigmond ellene van a reformációnak, országgyűlési határozatok születnek a reformáció ellen. Utódja Zsigmond Ágost 1548-70 közötti uralkodása idején terjed el a reformáció a három országrészben, úgymint Kis- és Nagy-Lengyelországban és Litvániában. A legjelentősebb a helvét irányzat, tagjai Kis-Lengyelországban kizárólag nemesek. A katolikus nyomás ellen a megmaradás lehetősége a szövetség a reformáció irányzatai között. Ezen fáradozott külföldről hazatért Jan Laski (A Lascó) 1556 és 60 között, halála után 10 évvel jött létre a sandomiri egyezmény. Laski a szigorú kálvini predestinációtant enyhébben fogalmazta, az úrvacsoratan kérdésében pedig megalkudott: „Vagyis Jézus az úrvacsorai jegyekben valóban ott van”. A sandomiri egyezményt a mai lengyel reformátusok úgy nevezik: Az utolsó esély egyezménye. 1570 áprilisában kötötték meg. Krasinski szerint ez volt a lengyelországi protestánsok utolsó győzelme. Jól látták ezt a katolikusok, s minden írásukban harcoltak ellene, igyekeztek nevetség tárgyává tenni. De a legnagyobb veszedelem belülről, a protestánsok táborából jött. A lutheránusok aláírták ugyan az egyezményt, de kelletlenül.

Egy Enoch nevű lengyel lelkész, aki nem akarta magát alávetni a cseh egyház fegyelmzésének, áttért lutheránusnak, két társával odáig ment, kijelentették, hogy inkább áttérnek katolikusnak, mint tovább tartson ez a szövetség. Inkább lesznek együtt a jezsuitákkal, mint a csehekkel. A viszály tüzet a protestánsok közt a jezsuiták szították, hízelegtek a hangoskodó Gericiusnak, akit egyetlen igazi lutheránusnak ismertek el Lengyelországban.

Zsigmond Ágost idejében Kis-Lengyelországban 122 református gyülekezet volt, 1718-ban már csak 8. Nagy-Lengyelországban 80 gyülekezet, 1904-ben már csak egy maradt, Sielce. Litvániában 93 gyülekezet, 1718-ban már csak 51.

1570 őszen meghalt Zsigmond Ágost, mivel biztos utódja nem volt, nagyon kétségbeesítő helyzet alakult ki, amit a külföldi intrikák is növeltek. A protestáns párt hittestvért kért, vagy olyat, aki nekik kedvez. Ellenük már Zsigmond Ágost életében megkezdte a cselszövést a katolikus párt. Comiendoni pápai nuncius ezidőben ment Lengyelországba. Ő Miksa császár fiát Ernest főherceget akarta a lengyel trónra. Gyengíteni akarta az evangélium követőit, akiknek vezetője volt Jan Firlej, a korona nagyhetmanja, az első állami tisztviselő, népszerűsége, tekintélye lehetőséget adott arra, hogy a trónt is elnyerje. A lutheránus főurak a nuncius

hatása folytán elálltak Firlej mellől és úgy nyilatkoztak, hogy inkább katolikus királyt kívánnak. A nuncius terve polgárháborúhoz vezetett volna, s Miksa császár elállt Lengyelország megtámadásától. Firlej hívei krakkói gyűlésükön kérték a nunciust, hogy távozzék az országból annak biztonsága érdekében. Commendoni azt válaszolta, hogy nincs joguk őt kiutasítani, ott maradt Krakkó közelében, egy kolostorból irányította tovább a katolikus pártot.

A hétéves interregnum zűrzavar idején az 1577. évi piotrkowi r.k. zsinat jóváhagyta a tridentí zsinat döntéseit. Tiltakozva az 1573. évi varsói konföderáció határozatai ellen, amelyik az augsburgi vallásbéke szerint biztosította minden polgár szabad vallásgyakorlatát. Ez volt a Pax dissidentum. De a konföderáció kiszélesítette a földesúr jogait a parasztság felett.

1578-ban Báthory került a lengyel trónra. Igyekezett ígérete szerint minden vallás iránt igazságos lenni. Krasinski Báthory uralkodásának éveit Lengyelország történelme egyik legszebb korszakának nevezi, de hozzáteszi, hogy ővele kezdődött el a reformáció és az ország hanyatlása. Ukrajna lengyel fennhatóság alá került, a moszkvai fejedelmet megalázta és az volt a célja, hogy elpusztítsa, mert szerinte később nagy veszedelmet hoz egész Európára. A protestánsok elleni támadásokat nem tudta megakadályozni. Élete végén a jezsuiták befolyása alá került. Két jezsuita egyetemet létesített, Vilnában és az újonnan meghódított Plockban.

A reformátusok számára szomorú esemény a krakkói – itt létesült Lengyelországban az első református gyülekezet – református templom felgyújtása, ami háromszor történt meg. Először 1574. október 10-én a támadók mindent tönkretettek vagy elvittek, 50 ezer dukátot, amit a nemesek hagytak ott megőrzésre. A városi hatóság engedélyezte a fosztogatást, a következő években kétszer dúlták fel a református temetőt, elpusztították a síremlékeket a hatóság engedélyével. 1578 júniusában a Mindenszentek Iskola növendékei megtámadtak egy református temetési menetet, köveket dobáltak rájuk, kihúzták a holttestet a koporsóból, végigvonszolták az utcán és a Visztulába dobták.

1587-ben II. Vaza Zsigmond következett a lengyel trónon, 1632-ig tartó uralkodása alatt – jezsuita befolyás alatt volt már anyja is – fanatikus gyűlölet politikáját folytatta más vallásúak ellen, nagy sikerrel. Míg Zsigmond Ágost idejében a szenátus többsége szemben állott Rómával, II. Zsigmond halálakor csak 2 ilyen tagja volt a lengyel szenátusnak. 1589-ben a gnieźnói r.k. zsinat szigorú rendeleteket hozott a nem katolikusok ellen. Megtiltották új templomok és iskolák építését és kimondták, csak katolikus kerülhet a lengyel trónra. Ezt V. Sixtus pápai bullája megerősítette. Róma bosszúja tárgyául választotta a krakkói gyülekezetet. 1591-ben a jezsuiták biztatására az akadémia hallgatóinak vezetésével a csöcselék felégette és kirabolta a templomot. A király ígerte a bűnösök megbüntetését, s engedélyt adott a templom újjáépítésére, az új templomot 1593. május 7-én ismét felégették. Ugyanez történt a vilnai templommal.

Gdanskban a templom elvétele miatt lázadás tört ki, sok katolikust megölték, Zsigmond meghátrált és lemondott arról, hogy a várost katolikusá tegye.

Harmadik felgyújtása után nem engedélyezték a krakkói templom újjáépítését. Piotr Skarga a legnagyobb lengyel jezsuita prédikátor szerint a református templom felégetése helyes, sőt szükséges volt, mert létezése ok volt a zűrzavar előidézésére.

Ugyanezt a politikát folytatták a keleti egyház ellen is. 1599-ben Vlnában jöttek össze a 3 evangéliumi és görögkeleti egyház lelkészei vallási és politikai egyezmény megkötésére. Mivel a konstantinápolyi pátriárka engedélye nélkül nem köthettek egyezményt, csak nézeteiket olvasták fel. Krasinski idéz az aktákból: Sok templomot, imaházat leromboltak, ez együtt járt rablással, gyilkolással, s mindezt nagy örömmel tették. A katolikus papság minden ítélet nélkül végezte ezt a távollevő helyeken, titkos kihallgatásokkal. Megtiltották a templomba járást, a temetések megtartását és templomok építését. A lelkészeket megtámadták saját házukban, onnan kidobták őket, elrabolták javaikat, megfosztották őket örökségüktől. A protestáns egyházak elpusztítására törekvő párt, mivel nem tudott ellenük jogi alapot felhozni, a helyi üldözéseket indította el. Akik jogellenesen tették ezeket, azzal a meggyőződéssel, hogy a királyi kegyelem megvédi őket a büntetéstől. Így történhetett Aleksandrowiczében, ahol az egyik lelkészt megölték, a másikat egy Bitner nevű aggastyánt, átadták a gonosztevőknek, akik kivonszolták a mezőre, jobb kezét levágták, s otthagyták, közben kirabolták, a házat felgyújtották. Egy Habicht nevű lelkészt a tanulók bottal vertek agyon.

Krakkóban az akadémiai hallgatók egymás után rabolták ki a protestáns iparosok, kereskedők házait, akik egymás után hagyták el Krakkót, mert sem életüket, sem vagyonukat nem tudták biztonságban. 1617-ben egy református orvost támadtak meg, vízbe akarták fojtani. 1620. május 20. napján egy skót asszony temetési menetét támadtak meg, komoly összegű váltságdíj átvétele után voltak hajlandók távozni. 1631-ben a jezsuita növendékek arra vállalkoztak, hogy a közönséges csöcselék élén, kirabolják a leggazdagabb protestánsok házait. A bírósági vizsgálat eredménytelenül végződött. A Krakkóból elmenekülő protestáns kereskedők, iparosok, vagyonos családok, tömegesen költöztek Torunba és Danzigba. Krakkó kereskedelme lehanyaglott, és mélyre süllyedt a híres Jagelló egyetem színvonala. Minden egyéb tudományt elhanyagolva a jezsuiták csak a katolikus tanok oktatásával törődtek.

Poznanban a jezsuiták nyílt helyeslése mellett 300 diák megtámadta a lutheránus templomot, elrabolták a berendezést, a templomot felégették és meggyalázták a sírokat. A bírósági nyomozás eredménytelen. Ez történt Lublinban és sok vidéki városban, közben III. Zsigmond uralkodása végén az ország haladt az anarchia felé. A mohó szomszédok hódító vágyának zsákmánya lett utóda, IV. László idejében.

Krasinski, mint a protestánsok elleni támadások teológiai megindokolását idézi a híres Birkowski dominikánus szerzetes egyik beszédét: Mi katolikusok vagyunk a keresztyének. Hogyan helyeselhetjük a ti vallásokat, amelyik megtagadja Krisztust, aki vérevel váltott meg minket. Ti nagy örjögészetekben Kálvint követitek, aki gyalázza Krisztust. A ti vallásokat hamarosan az ateizmushoz vezet. Mi katolikusok hogyan helyeselhetnénk a ti vallásokat, ezt az istentelenséget?

A protestánsok elleni támadásoknak kedvező körülményeket teremtett az 1655. évi svéd betörés. A protestánsok, főként a reformátusok, a svédektől várták a vallásuk szabadságának biztosítását. Azonban a támadásnak csak hódítás volt a célja. János Kázmér lengyel király felelőtlen-sége indította el. Igényt tartott a svéd trónra és felvette a svéd királyi címet, Károly Gusztáv uralmát nem ismerte el.

A svédok Pomerániánál törtek be Nagy-lengyelországba, mellé álltak nemcsak a protestánsok, hanem még a katolikusok is, köztük néhány püspök.

Hamarosan az egész országot megszállta, Litvániában szerződést írtak alá Kiejdany városában a zmudzi r.k. püspök egy r.k. várnagy s a református Janusz Radziwill litván hetman. A kortárs és a későbbi katolikus írók a protestánsokat vádolják azzal, hogy az ország a svéd kezére került. A lengyel sereg hamar megadta magát, Károly Gusztáv a kardjára csapott és gógösen mondta. „Ez tett királyá, ennek köszönök mindent.” A nemesség felháborodását országos ellenállás követte. A nép elfeledte János Kázmér ingatagságát, hazafias érzelmük az addig gyűlölt királyuk felé fordult, aki a trón visszaszerzésének reményében országát Mária úrnő oltalmába ajánlotta és megígérte a szakadárak üldözését. Hamarosan hanyatlani kezdett a svédok hadi szerencséje. Hozzájárult ehhez a svéd katonaság kegyetlenkedése. Sok régi harcos részt vett a harmincéves háborúban. Úgy tanulták, hogy a vallás hatalmi ügy. Hiszen a svéd parlament 1593-ban megtiltotta a pápisták letelepedését az országban és azokat, akik Kálvin és Zwingli tévelygéseit követik. Talán innen ered, hogy a svédok sohasem szerették a más vallásúakat, főként a reformátusokat. Károly Gusztáv katonáit a vallási gyűlölet szította, jogalapot adva a rablásra. Sok templom, kolostor esett áldozatul, sok papot megöltek. Egyik tábornokuk Wrzesowicz, cseh származású, bosszút akart állni a lengyel katolikusokon azokért, amit hazájában a protestánsok ellen elkövettek. Szinte saját vallását beszennyezve ezáltal. A lengyelek dühe elsősorban a csehek ellen fordult, akiknek ők egykor menedéket adtak. 1656. április 27-én egy lengyel katonai osztag Lesznó ellen támadt – ahol akkor Comenius volt a protestáns iskola rektora – s kirabolták és felégették a várost.

A római katolikus papság ezek után az egész népet a protestánsok ellen hangolta. Minden rossznak okozói a protestánsok.

Krasinski a lengyel reformáció bukásának másik okát a protestánsok széthúzásában látta. A sandomiri egyezmény határozatainak megszállására egyre több alkalommal jöttek össze, így 1573-ban Varsóban,

amely kimondta, hogy minden polgárnak megvan a szabadsága, az augsburgi vallásbéke értelmében, de ez nem tartalmazta a védelmet, támogatást, hanem csak minden felekezet nyugalját (pax dissidentum). Ez volt évszázadokon át az alapvető jogi biztosíték, amelyet inkább megsértettek. A sandomiri egyezmény ellen már a következő protestáns zsinaton felszólalt Erazmus Gliczner lutheránus superintendens, mondván, az inkább politikai, mint vallási egyezmény. Inkább több ponton a lutheránusok a katolikusokkal értettek egyet, mint a helvétekkel és a csehekkel. Az 1576. évi krakkói zsinat megparancsolta ama lelkészek megbüntetését, akik elbizonytalanítani akarták a sandomiri egyezményt. 1578. június elsején Piotrkowba hívták össze a protestánsok zsinatát, hogy visszaállítsa a protestánsok közötti harmóniát. Három hét múlva a vilnai tartományi zsinat a határozatok megsemmisítésére törekedett. A lutheránusok a communio más értelmezése miatt eltávolodtak a református és cseh testvéregyházaktól.

Kristóf Radziwill vilnai vajda 1585. június 14-én collokviumot hívott egybe a reformátusok és evangélikusok részvételével. Königsbergből hívott református teológusokat, jöttek lutheránus teológusok és főurak is. Wolan királyi kancellár szerint együtt kell küzdeni az antikrisztusi nézet ellen. Pawel Weiss ev. teológiai professzor előre elkészített szöveget olvasott fel. A lutheránusok a következő véleménynél tartottak ki: „Hisszük, hogy az utolsó vacsorát Jézus Krisztus, Isten és Mária fia szerezte. Tehát, amikor nekünk adatik, abban a pillanatban érthetetlenül és felfoghatatlanul Krisztus vére az, amit iszunk, nemcsak a hívők és hűségesek, hanem a hitetlenek és méltatlanok is.”

A megosztottság megszüntetésére a protestáns nemesség 1595 novemberében jött Torunba. Ott egyik főúr Andrzej Leszczyński 8 pontból álló előterjesztést tett Gliczner lutheránus püspök hatására. Ezek lényege: A sandomiri egyezmény áthágja az egyetemes zsinatokat. Skarga jezsuita szerint a sandomiri egyezmény tagadja Krisztus teste és vére jelenlétét.

III. Zsigmond legidősebb fia IV. László, apjával ellentétben nem helyeselte a másvallásúak üldözését. Egy Nigrinus nevű lelkész tanácsára – aki szociniánusnak született, majd lutheránus, aztán református lelkész Danzigban, végül katolikus lett – baráti gyűlésre hívta össze az összes egyházak képviselőit (ez volt a collokvium caritativum). A katolikus egyház 12 teológusa jött el, a csehek és a reformátusok az ország mind a három tartományából érkeztek. A lutheránus nemesség levelet küldött Wittenbergbe, kérte, hogy a fakultás hagyja jóvá a kapcsolatot a csehekkel és a reformátusokkal, hogy közösen lehessen harcolni a protestánsok hitének védelmében. A wittenbergi fakultás válasza ez: Az augsburgi hitvallás túlságosan különbözik a cseh és a református hitvallásoktól. A kapcsolathoz az alapfeltételek hiányoznak. A katolikusok ragaszkodtak a tridenti zsinat végzéseihez, a protestánsok nem tudták elfogadni a katolikus fennhatóságot a fegyelem, a ritus, a papok házassága, az oltári szent-

ség és a hitből való megigazulás tekintetében. A kölcsönös vádaskodások után a gyűlés eredménytelenül végződött, a király elgondolása nem valósult meg, a különböző felekezetek képviselői nem közeledtek egymáshoz.

Krasinski szerint az a református egyház, amelyik a három evangéliumi egyház közt a legerősebb és legbefolyásosabb volt, egyebek mellett azért sem tudott ellenállni a katolikus nyomásnak, mert nem volt egységes szervezete. Lengyelország mindhárom részében külön szervezetben éltek a gyülekezetek, csak néha jöttek össze generális zsinatra. Minden kerületben szuperintendens lelkészek vezetése alatt éltek, akik bizonyos tekintetben a katolikus püspökök hatósága alá tartoztak. Az espereseket életfogytiglan választották, intézkedési jogkörük korlátozott volt, nem bírászkodhattak, ez a zsinat jogköre volt. A három egyházi központot csak alkalmasszerűen kapcsolta össze a generális zsinat. Nem volt olyan végrehajtó hatóság, amelyik intézkedhetett volna a generális zsinatok hosszú időszakai között elmaradt ügyekben, amikor a reformátusok ki voltak téve a jól szervezett katolikus egyház üldözésének.

A protestánsoknak egy testületet kellett volna létesíteni a fővárosban, hogy állandó éberséggel őrködjön hitsorsosai ügyei felett. A felügyelet és állandó hatóság nélkül a reformátusok sürgős ügyekben nem tudtak tenni semmit.

1570-ben a szenátus többsége Róma ellenfele volt, 1648-ban János Kázmér uralkodása alatt 38 vajda közül csak 6 volt protestáns, a 33 várnagy közül négy, a 71 szenátor közül 10.

A református egyház Lengyelországban nem volt a nép egyháza, hanem csak nemesi mozgalom. 1520-ban és 1538-ban a lengyel szejm parasztellenes törvényeket hoz. A parasztnak nem lehetett földtulajdona, szabad költözködési joga. Az 1555-ös törvény értelmében minden földbirtokos a saját házában olyan istentiszteletet tarthatott, amilyen volt a meggyőződése. A reformációhoz húzó nemesség távolabbi álma volt a hatalom átvétele. A parasztság csak úri passzióknak tartotta a reformációt, annak igazságaira nem tanították. Egyszerűen a földesúr kihordatta a templomból a szentek szobrait és képeit. A tudatlan paraszt nem tudta bajában kihez forduljon. Olyan egyszerű volt a kedves szent szobra előtt letérdelni, kérve segítségét. Krisztusig nem jutottak el, legfeljebb Mária szobrához. Nem értették, mi a hitből való megigazulás. És amikor a földesúr visszatért katolikusnak, boldogan vitték vissza a képeket és szobrokat templomaikba. A jezsuita tanítás eredménye: a lengyel katolikusság Mária- és keresztimádó lett.

Krasinski beszél könyvében az antitrinitáriusokról, bár keveset. Megemlíti, hogy jól szervezettek voltak és erőszakosak. Eleinte még nem volt teljes a tanbeli szigorú különválás. Sok református gyülekezetben szociniánus – így nevezi őket Krasinski – szellem uralkodott. Ott voltak a protestáns zsinatokon, bár szavazati jog nélkül. Tagjai voltak az 1563-ban kiadott Bresti Biblia fordítói közösségének, pl. Bladrata György. A bibliafordításra ráfogták, hogy antitrinitárius munka, és a Bibliát kiadó Mikolaj

Radziwill katolikussá lett fia a jezsuiták tanácsára a fellelhető példányokat összeszedte és Vilna piacterén elégettette. Amikor a szociniánusok a svéd betörés idején a svédeknél kerestek oltalmat, János Kázmér Király kiűzte őket az országból.

Mindezek következménye volt a református iskolák helyzete. Zsinati határozat kimondta, hogy a földbirtokosok az iskolák fenntartására állandó adót fizessenek, de a nemesség tömeges katolizálása után nem volt, aki fenntartsa az iskolákat. 1576-ban Kis-Lengyelországban 122 református gyülekezet állott fenn, 1718-ban már csak 8. Báthory idejében 280, de 1904-ben már csak egy maradt. Litvániában 1650-ben 93 gyülekezet, 1718-ban már csak 51.

A pinzowi iskolát kell elsőnek említeni, ahol a bresti Biblia fordítása készült, 1556-ban alapította Jan Potocki. Bentlakásos iskola volt, lelkészképzéssel a dominikánus kolostor épületében. Ma ebben a városban egyetlen református sincs. Königsbergben maradt fenn bizonyos fokú főiskola, inkább politikai, mint vallási ügynek tekintette Albrecht porosz herceg. A felsőfokú református iskolahiány szükségessé tette, hogy a lelképásztori pályára készülőknek idegen ország főiskoláit kellett felkeresni. Főként Németországba és Hollandiába mentek. A helyi iskolák közül az egyik legkiválóbb volt az, amelyet a cseh testvérek tartottak fenn Lesznóban. A Leszczyński család birtokán, 1628-ban lett felsőbb fokú Tanítottak ókori és modern nyelveket, matematika, földrajz és természettudományt. Külföldi diákok is felkeresték, magyarok is. Hírnevét igazolta új irányú tanítási módja. 1650-ben felégetik lengyel katonák, Comenius innen menekülve kerül Sárospatakra. Bár később újjáépül, de nem a régi színvonalon működik tovább. A csehek még Kozminekben alapítanak felsőbb iskolát, s még öt jelentősebb intézetük volt pl. Poznanban. Kis-Lengyelországban 14 református iskola volt, Litvániában nyolc. A 19. század közepéig csak Kiejdany és Sluck marad fenn. Ma Lengyelországban kb. négyezer református hívő van, 8 lelképásztor, 10 gyülekezet, közülük öt cseh, s egyetlen, amelyik a reformáció megindulása óta fennáll.

Thomas J. Davis

Fordította: Hős Orsolya; a fordítást az eredetivel egybevetette és a lábjegyzetszövegeket fordította Rácsok Gabriella

AZ INTOLERANCIA MEGTESTESÍTŐJE: KÁLVIN JÁNOS A 19. SZÁZADI TÖRTÉNE- LEMTANKÖNYVEKBEN¹

Kálvin János – ez a név és a hozzá kapcsolódó mozgalom, a kálvinizmus retorikai negatívumként szolgál az amerikai kultúra köznyelvében. Egy olyan társadalomban, amelyre gyakran úgy tekintenek, mint a legtörténelmietlenebbre a nyugati világban – egy tekintélyes amerikai kijelentette, hogy a „történelem ostobaság” – a 16. századi Genf protestáns reformátorának neve elég általános ahhoz, hogy számtalan összefüggésben előforduljon. Az ember olvashat baseballtudósítást az újságban, Kálvin ott van. Kézbe vehetünk egy népszerű könyvet a Prozac nevű antidepresszánsról, és olvashatunk benne a „gyógyszerészeti kálvinizmusról”. Az AIDS válság egy megkapó elemzése a *New York Times*-ban szintén említi Kálvint. A hivatkozások mindegyike a fatalizmus, bűnösség stb. negatív jelentéstartalmait hordozza. A „Kálvin” szó maga úgy tűnik fel, mint a „gyorsírási jele” egy sor negatív gondolatnak és érzésnek az amerikai kulturális tudatban.²

E cikk célja kettős. Egyfelől bemutatja, hogy Kálvin retorikai negatívumként való használatának az alapjait a 19. században vetették meg azzal, ahogyan a történelemtankönyvek bemutatták alakját. Ezek a tankönyvek terjesztették el az „intoleráns Kálvin képet”. Másfelől a cikk tárgyalja, miért festették le Kálvint negatívan. Milyen célt szolgált a neve? Ahogyan az amerikaiak megalkották saját identitásukat, úgy Kálvin – pusztán nevének említése – egy olyan átfogó tradíció megtestesítőjévé vált, melyet az amerikai közfelfogás elutasított; Kálvin jelentette mindazt, ami nem amerikai.

¹ **Thomas J. Davis, „Images of Intolerance: John Calvin in Nineteenth-Century History Textbooks” cikkének fordítása. *Church History*, Vol. 65, No. 2 (Jun., 1996), 234-248.**

² „Is it Calvinism or Realism?” *Boston Globe*, 14 August 1986 (cikk a Red Sox pozíciómegtartó esélyeiről); Peter D. Kramer, *Listening to Prozac* (New York, 1993), 259; valamint Arthur Caplan, akit Gina Kolata idéz, „The Face that Haunts: On AIDS and Its Victims,” *New York Times*, 10 July 1994, sec.4, p.6. [Köszönet illeti William J. Jackson munkatársamat az újságokban és magazinokban talált a nagyszerű Kálvin „anyag”-ért.]

1.

A tankönyvek fontosságát az amerikai oktatás és ismeretek alakításában aligha lehet túlhangsúlyozni. „A meghatározó jellemzője egy tankönyvnek – mutat rá Sylvia Scribner – az, hogy hiteles, irányadó tudást közvetít.”³ Más szavakkal, a diák, aki a tankönyveket olvassa, feltételezi, hogy amit azok állítanak és ahogyan állítják, az valamilyen igazolható, objektív „igazságot” képvisel. A tankönyv az osztályterem bibliája, és állításai nem megkérdőjelezhetők. Mi több, a tankönyvek mindig is az oktatás középpontjában álltak az Egyesült Államokban. „Közhely az a megállapítás – jegyzi meg Ian Westbury –, hogy a tankönyvek a figyelem központi eszközei és tárgyai az iskolai oktatás minden modern formájában.”⁴ A tankönyv tekintélye, együttesen annak mindenütt jelenlévőségével az amerikai oktatási rendszerben, hatékony eszközzé válik az amerikai kulturális gondolkodásmódjának alakításában és fenntartásában.

Különösen ez volt a helyzet a 19. századi osztályteremben, ahol a tankönyv biztosította a gyakran rosszul képzett tanárok irányításával zajló órák menetét és tartalmát egyaránt.⁵ A 19. századi amerikai tankönyvekről készült legátfogóbb tanulmányok egyikében Ruth Miller Elson a tankönyvek fontosságát és központi szerepét húzza alá, emlékeztetve az olvasókat arra, hogy csak a Bibliát olvasták többet. Sőt – állítja Elson – egyenesen az iskolai tankönyveken keresztül alakultak ki és szilárdultak meg az amerikai hagyományok. A 19. századi tankönyv egészen egyszerűen a „társadalom eszméinek gyűjteménye volt”.⁶

Mi volt Kálvin esetében az irányadó üzenet a 19. századi történelemkönyvekben? Hogyan alakultak ki, szilárdultak meg és maradtak fent „tényként” a társadalom elképzelései róla? Mit tanultak a 19. századi amerikaiak Kálvin Jánosról a történelemkönyvekből – azokból a tankönyvekből, amelyeket elsősorban New Englandben, az amerikai kálvinista hagyomány hazájában írtak; azokból a könyvekből, amelyek magától értetődőnek vették Isten létezését, ennél fogva nem bélyegezhetők vallás-

³ Sylvia Scribner, „Cultures and Textbooks,” in *The Textbook in American Society: A Volume Based on a Conference at the Library of Congress on May 2-3, 1979*, szerk. John Y. Cole és Thomas G. Sticht (Washington, D.C., 1981), 7.

⁴ Ian Westbury, „Textbooks, Textbook Publishers, and the Quality of Schooling,” in *Textbooks and Schooling in the United States*, szerk. David L. Elliott és Arthur Woodward (Chicago, 1990), 1.

⁵ John A. Nietz, *Old Textbooks* (Pittsburgh, Pa., 1961), 1. Nietz vezető szerepet játszott a 19. századi tankönyvekkel foglalkozó kutatások előrehaladásában. Sajtát megjelentetett műve mellett a témában született számos disszertációnak volt felügyelője a Pittsburghi Egyetem pedagógia professzoraként.

⁶ Ruth Miller Elson, *Guardians of Tradition: American Schoolbooks of the Nineteenth Century* (Lincoln, Nebr., 1964), vii,1.

ellenesnek vagy vallástalannak; azokból a könyvekből, amelyek szemléletmódjukban harcosan protestánsok voltak?⁷ Ezt fogom vizsgálni.

A 19. század elején a történelem rendhagyó része volt a tananyag. Az Egyesült Államokban akkor használatos történelemkönyveket továbbra is nagyrészt angol és skót professzorok írták. A világtörténelem mint tantárgy 1800 után kezdett megjelenni az akadémiákon és a középiskolákban, de nem vált általánosan elfogadott és rendes részévé az iskolai tananyag a század közepéig.⁸ Még az 1830-as években is elismeri egy tankönyvíró, hogy „a történelem nem egyetemes, és még csak nem is általános stúdium az elemi iskolákban.”⁹

A komolyabb történelmi munkák megjelenésével két irányzat alakult ki: a tankönyvek vagy teljesen figyelmen kívül hagyták Kálvint, vagy olyan módon mutatták be, amely negatív jellemvonásait hangsúlyozta.¹⁰ Samuel Griswold Goodrich *Peter Parley sorozata* – a korai történelemtudomány legnépszerűbbje – nem tartalmaz komolyabb ismertetést Kálvinnról, valójában a reformációt is alig említi.¹¹ Még a United Presbyterian Church (Egyesült Presbiteriánus Egyház) egyik lelkipásztorának ajánlott műből is hiányzik Kálvin.¹²

A század közepe után azonban a második irány kezdett uralkodóvá válni: a tankönyvek olyan tények bemutatását választották ki, melyek Kálvinnról negatív képet adtak. Kálvinnak ezt az értékelését a század elején Európában használatos tankönyvekből vették át, és amelyek az amerikai szerkesztők révén megőrizték népszerűségüket Amerikában a század későbbi szakaszában is. Bizonyos értelemben ezzel az amerikaiak egy olyan Kálvin történetírást vettek át és vittek tovább, amely sok európai tankönyvben gyökeret vert, és amely nagymértékben tükrözte az európai,

⁷ Uo., 7,46-47.

⁸ Nietz, *The Evolution of American Secondary School Textbooks* (Rutland, Vt., 1966), 236.

⁹ *Parley's First Book of History, Combined with Geography* (Boston, Mass., 1832), 5.

¹⁰ Számos 19. századi egyetemes történelemtankönyvet átnézve csak egyetlenegy találtam, amely pozitív megvilágításba állítja Kálvint: Royal Robbins, *The World Displayed, in its History and Geography; embracing a History of the World, from the Creation to the Present Day* (New York, 1830), 222.

¹¹ Kálvin nemcsak a *Peter Parley sorozat* első kiadásából hiányzik, hanem a későbbiekből is; ld. *Peter Parley's Common School History*, 9. kiadás (Philadelphia, Pa., 1841).

¹² Samuel Whelpley, *Compend of History, from the Earliest Times*, 10. kiadás (Boston, Mass., 1828), Samuel Miller presbiteriánus lelkipásztornak ajánlva. Egy másik népszerű történelemkönyv, amely szintén nem említi Kálvint: Dionysius Lardner, *Outline of Universal History: Embracing a Concise History of the World, from the Earliest Period, to the Present Time*, szerk. John Frost (Philadelphia, Pa., 1832). Kálvin neve csak felsorolásban szerepel Frederick Butler műveiben: *A Cathedral Compend of General History, Sacred and Profane*, 4. kiadás (Hartford, Conn., 1818), 100.; *Sketches of Universal History, Sacred and Profane*, 4. kiadás (Hartford, Conn., 1822), 188.

különösen a francia kultúrát.¹³ Világos tehát, hogy a negatív Kálvin sztereotípiák nem Amerikából eredtek. Ezek a sztereotípiák azonban otthonra leltek az egyetemes történelemtankönyvekben Amerikában, ahol a tankönyvírók sajátos módon használták fel azokat, hogy alakítsák a 19. századi amerikaiak szemléletmódját nemcsak Kálvinnal, hanem magukkal mint amerikaiakkal kapcsolatban is. Ez egy olyan nép körében történt, amelynek eredeti szellemi elitje kálvinista volt.

Alexander Fraser Tytler Woodhouselee *Elements of General History* (*Az egyetemes történelem alapjai*) című munkája – melyet először 1801-ben adtak ki Edinburghban, majd 1809-ben Amerikában – szólaltatja meg azt a motívumot, amely mérvadóvá vált a század közepén amerikaiak által írt világtörténelmeknek. Woodhouselee tisztelte Kálvint racionalitásáért, de elítélte „intoleranciájáért ... üldöző lelkületéért”. Különbséget tett a reformátorok és a reformáció között, amely különösen meghatározóvá vált Kálvin 19. századi amerikai kisajátításában. Woodhouselee a reformáció tantételeit és nem a reformátorokat tartotta értékesnek. Kijelentette, hogy a tantételek „nem szenvednek fogyatkozást vagy gyalázatot azok miatt, akik hirdették azokat.”¹⁴

A „gyalázat”, amiről Woodhouselee beszélt, Szervét esete, egyike annak a két lényeges ügynek, amelyet a legtöbb tankönyv említ Kálvin tárgyalásánál. Szervét a Szentháromságról alkotott proto-unitárius szemlélete miatt üldözött volt Európában. Amikor Genfbe érkezett, letartóztaták és bíróság elé vitték. Kálvin, bár aktív résztvevője volt az ügy lefolytatásának, nem szavazta meg a halálos ítéletet. A városi tanács mondta ki a halálos ítéletet, a civil és egyházi hatóságok örömeire Európa-szerte. Kálvin maga a fejvesztés mellett érvelt – melyet a kivégzés sokkal humánusabb módjának tekintett, mint a megégetést –, de a tanács figyelmen kívül hagyta érveit. Megégették Szervétet unitárius nézeteiért – mely főbenjáró bűnnek számított a *polgári* törvények szerint. Néhány eset megmutatja majd, hogyan írták le ezt az eseményt.

Emma Willard volt a 19. század egyik legnépszerűbb történetírója. Széles körben elterjedt *Universal History, in Perspective* (*Egyetemes történelem – objektív megítélésben*) című művében néhány érdekes részletet szolgáltat a reformáció korabeli Genfről és kifejezetten említi Kálvin ottani tanítását. Ennyit tartalmaz a szöveg. A jobboldali széljegyzetben azonban – ahol a bekezdések összefoglalása jelenik meg – ezek a szavak állnak: „Kálvin 1542 körül [rossz az évszám] Szervétet mint eretneket megégetteti”. Egy

¹³ Kálvin francia megítéléséről ld. Frank Pfeilschifter, *Das Calvinbild bei Bolsec und sein Fortwirken im französischen Katholizismus bis ins 20. Jahrhundert* (Augsburg, 1983).

¹⁴ Alexander Fraser Tytler Woodhouse, *Elements of General History, Ancient and Modern; to which are added a Table of Chronology and a Comparative View of Ancient and Modern Geography* (Philadelphia, Pa., 1809), 261.

történelmet tanuló iskolás számára, ebből a „mérvadó forrásból” ez volt az egyetlen lényeges információ Kálvinnól.¹⁵

George Park Fisher a Szervét ügyet úgy látta, mint ami „annak az uralkodó gondolatnak szomorú példája, hogy az eretnokség esetében a polgári hatóságoknak kell a büntetést kiszabni”. Az iskolás gyermekeket nemcsak a szomorú esetre emlékeztették, hanem azt is megtanították nekik, hogy az efféle esetek a 19. századi normák szerint nevetségesnek számítanak. Marcius Willson teljesebb képet ad Kálvinnak a Szervét ügyben játszott szerepéről *Outlines of History (A történelem alapjai)* című művében. Ebben Willson elmagyarázza, miért égették meg Szervétet: „tagadta, hogy Júdea szép, gazdag és termékeny ország volt, és bizonygatta az utazók tapasztalatai alapján, hogy az szegény, terméketlen és barátságatlan”. A szerző teljes egészében került a tantételek kérdésébe, Kálvin már addig is kényelmetlen tette pedig egyszerűen szeszélyllyé vált.¹⁶

Miközben Von Rankean objektív és professzionális történelemtudományának normái újraalakították az amerikai tankönyveket, Kálvin megítélésében mindez nem sok változást hozott. Jóllehet a szóhasználat változott valamiképp, az eredmény ugyanaz maradt: egy negatív Kálvin sztereotípiája terjedt el széles körben Szervét ügyén keresztül. Kálvin lett a megtestesítője annak, ami ellen a 19. század végi új, objektív történészek küzdöttek: a szubjektív vallásosságnak, amely az eseményeket inkább az előzetesen meghatározott vallási dogmákkal összhangban, mintsem az új történelmi szintér szabályai szerint értelmezi. Herbert Baxter Adams vezető történész úgy fogalmazott: „a történelmi szeminárium a dogma bölcsődéjéből a tudományos igazság laboratóriumává fejlődte ki magát”.¹⁷

A 20. század elején az új történelemtankönyvek továbbfolytatták Kálvinnak a Szervét ügyön keresztüli meghatározását. Willis Mason West *The Story of Modern Progress (A modern fejlődés története)* című művében a retorikai vehemencia tetőpontját éri el, amikor Kálvin Szervéttel való konfliktusát úgy festi le, mint egy vallási dogmatikus és egy történelemtudós közötti konfliktust. A vallási bigottság miatt Kálvin kivégeztette Szervétet, a „tudóst”. Valójában West azt állítja, hogy Szervét vallási nézeteinek elhallgatásával Kálvin Szervétnek a vérkeringéssel kapcsolatos felfede-

¹⁵ Emma Willard, *Universal History, in Perspective*, 10. kiadás (New York, 1850), 327. Willard művének mérhetetlen népszerűségéről ld. Nietz, *Evolution*, 243.

¹⁶ George Park Fisher, *Outlines of Universal History, Designed as a Textbook and for Private Reading* (New York, 1885), 412; valamint Marcus Willson, *Outlines of History Illustrated by Numerous Geographical and Historical Notes and Maps*, átdolgozott egyetemi kiadás (New York, 1873), 344.

¹⁷ Herbert Baxter Adams, „Special Methods of Historical Study,” in *Methods of Teaching and Studying History*, szerk. G. Stanley Hall (Boston, Mass., 1886), 143. Az amerikai történelemírás objektivitásának legjobb történelmi értékelését ld. Peter Novick, *That Noble Dream: The „Objectivity Question” and the American Historical Profession* (Cambridge, 1988).

zéseit is elhallgattatta. Kálvin természetesen nem igazán tudta elfojtani Szervét nézeteit, nem jobban, mint a pápa Lutherét – ha voltak, akik vevők voltak az üzenetre, az eljutott hozzájuk. Mindenesetre West azt állította, hogy Kálvin miatt „százazrek vesztették életüket” Európa-szerte a következő ötven évben.¹⁸ Kálvin elköveti a vérontás bűnét nem csupán Szervét, hanem egész Európa ellen.

Mindezek a példák azt szemléltetik, hogy a Szervét ügy hermeneutikai lencseként szolgált, amin keresztül Kálvint szemlélték sok 19. századi történelemtankönyvben. Egy másik hasonló lencse Kálvin predestinációs teológiája volt. Ez kontextus és hangsúly kérdése. Kálvinnak határozott nézetei voltak a predestinációval kapcsolatban, nem volt ezzel egyedül a korai protestánsok között. Például Luther a *Szolgái akarataiban* a Kálvinéhoz hasonló szélsőséges nézeteket fejt ki. Kálvin predestináció-tana sok egyéb tantétellel állt összefüggésben, illetve a predestinációt szélesebb kontextusba helyezte. A történelemtankönyveket olvasva azonban az ember nem szerez tudomást erről. „Kálvin – olvassuk – nagy hangsúlyt fektetett az Isten szuverenitására és a predestinációra.”¹⁹ Kálvint megkülönböztették más reformátoroktól, például Luthertől „az Isten szuverenitásának kérdéséről szóló szigorú tantételei miatt”.²⁰ Valójában úgy mutatták be Kálvint, mint akinek legjellemzőbb vonása azt volt, hogy ő vitte tovább „logikai végletekig Augustinus elgondolását a predestinációról”.²¹ Ezek a példák szemléltetik a tankönyvekben található irányvonalat: a predestináció másodikként áll csak a Szervét ügy után Kálvin „beazonosítására”.

Mindkét irányzat legbefolyásosabb szószólója volt John Fiske, akit a *Dictionary of American Bibliography (Amerikai életrajzi lexikon)* úgy ír le, mint a történelemtudomány legnagyobb népszerűsítőjét, akit Amerika valaha ismert.²² Fiske azért küzdött, hogy összeegyeztesse Kálvin tiszteletreméltó protestáns reformátori státuszát Kálvin személyével, amiről Fiske azt gondolta, hogy szinte lehetetlen bármilyen mértékben is kedvelni vagy tisztelni. Fiske szavai szerint Kálvin volt „az emberiség legnagyobb jótévői közül ... a legkevésbé szeretetreméltó”. Egy különösen eleven jellemzésben Fiske állítja, hogy Kálvin volt „a reformáció alkotmányjogásza, olyan tiszta látással, olyan hideg fejjel és olyan száraz lélekkel, mint valami

¹⁸ Willis Mason West, *The Story of Modern Progress: With a Preliminary Survey of Earlier Progress* (Boston, Mass., 1920), 148.

¹⁹ Fisher, 411.

²⁰ Frank Moore Colby, *Outlines of General History* (New York, 1899), 364.

²¹ Richard Lodge, *A History of Modern Europe from the Capture of Constantinople by the Turk, to the Treaty in Berlin, 1878* (New York, 1886), 71. Bár Lodge maga oxfordi tudós volt, amerikai kiadóval dolgozott, műveit pedig amerikai iskolákban használták.

²² *Dictionary of American Biography* (New York, 1957-), s.v. „Fiske, John”. Fiske ősei között angol puritánok is voltak.

zord feketébe öltözött koros angol ügyvéd, aki egykor a jogtudósok Lincoln's Inn városnegyedében lakott. Zordsága olyan volt, mint a bíróé, aki a bűnözőt bitófára ítéli.” Különösen amiért Kálvin részt vett a Szervét ügyben és közzétette predestinációs nézeteit, Fiske arra a következtetésre jut, hogy Kálvin nem volt könnyű kedvelni, sőt volt benne valami „kifejezetten ördögi”.²³

2.

Az amerikaiak által írt történelemtankönyvek kezdettől fogva negatívan szemlélik Kálvint. Ennek a negatívnak célja volt, és ezt a célt nézve az ember leplezheti, hogyan próbálták a történelem-tankönyvírók – egy erősen protestáns kultúrkörben tevékenykedve – átalakítani a múltat, és annak ikonjait úgy felhasználni, hogy használható értelmező szimbólumokat teremtsenek a korabeli helyzet számára. Kálvin a 19. századi történelem-tankönyvírók kezében szimbolikus és retorikai fegyverré vált, aki megtestesítette az antitézisének mindannak, amit ezek az írók általában az emberi nagyságról és különösképpen az amerikaiak nagyságáról vallottak.

Ahogy azt Ruth Miller Elson egyértelművé teszi, a 19. századi tankönyvek a „hagyomány őrzői” voltak, amelyek megpróbálták formálni és továbbvinni az „amerikai” tradíciót, amint az kibontakozott a 19. században.²⁴ Ennélfogva kulturális kérdéseket tükröztek, mivel egy komplex kulturális társadalmi rendszer lényeges alkotórészei voltak (és azok ma is).²⁵ A protestantizmust a társadalmi rendszer egyik fontos alkotóelemeként ismerték el, míg Kálvint úgy festették le, mint aki kilóg ebből a rendszerből, sőt egyenesen az ellensége annak a „hagyománynak”, amit a történétírók az Egyesült Államok számára teremteni óhajtottak. Ennél a pontnál fontos látnunk, miféle „tradíció” mellett kötelezték el magukat a 19. századi történétírók, és hogyan sajátították ki a protestáns reformáció értelmezését és ennek korai képviselőit egy olyan hermeneutikai sémában, amit azért alkottak meg, hogy az „amerikai tradíciónak” alapot vessenek.

Amerikai történétírók a 19. században az Egyesült Államokat és annak rendeltetését elsősorban a „szabadság” és „fejlődés” kifejezésekkel értelmezték. Henry May felvetése szerint a 19. század során létezett egy „kimondatlan és hallgatóságos” ideológia, amely a kálvinista protestantizmus és a felvilágosodás kompromisszumának eredménye. Az előbbi a morális meggyőződés biztosítékául szolgált, a későbbi megszilárdította a változásba és fejlődésbe vetett hitet.²⁶ Amit May „didaktikus felvilágosodásnak” nevez, a skóciai eredetű józanész hermeneutikát részesítette

²³ John Fiske, *The Beginnings of New England; or the Puritan Theocracy in Its Relation to Civil Liberty* (Boston, Mass., 1889), 57-59.

²⁴ Elson, *Guardians of Tradition*.

²⁵ Decker F. Walker, „Textbooks and the Curriculum,” in *The Textbook in American Society*, szerk. Cole és Sticht, 3.

²⁶ Henry F. May, *The Enlightenment in America* (New York, 1976), xi-xxi.

előnyben. Mark Noll szerint ez a gondolkodásmód karolta fel azt az eszmét, hogy az „emberiség a dicsőség új magaslatait érhetné el”. A fejlődés gondolata – az emberiség tökéletesíthetőségének ezzel együttjáró szükséges következménye – szorosan kötődött ebben a hermeneutikában ahhoz, amit Jefferson „az emberi elme határtalan szabadságának” nevezett.²⁷

A 19. századi iskolai könyvek többségében (valamennyi tankönyvben, nemcsak a történelemkönyvekben) a szabadság gondolata – Elson megfogalmazásában – egy „csaknem misztikusan létező dologgá” vált, és az „egész történelemre úgy tekintettek, mint a szabadság eszméje megvalósulásának hegeli folyamatára”.²⁸ A tankönyvek tehát az Egyesült Államokat elsősorban és mindenek előtt olyan helynek festették le, ahol az önkényuralmi tekintélyt eltörölték. A gondolat szabadsága mindenek felett való volt. A 19. század világtörténelmének írói hitték, hogy történetíróként az a céljuk, hogy ábrázolják a személyes autonómia és szabadság felé tartó elkerülhetetlen haladást. Ahogyan azt az egyik szerző megfogalmazta: a nyugati civilizáció minden eseményét aszerint ítélték meg, „hogyan járult hozzá az ember fejlődéséhez”. Egy másik szerző azok iránt a dolgok iránti érdeklődését feje ki, amelyek hozzájárultak „az emberiség szellemének fejlődéséhez”. Megint másvalaki úgy ajánlott tankönyveket az amerikai közösségeknek, hogy azok „általános képet adnak az olvasóknak az emberiség fejlődéséről”.²⁹

Mindezek ellenére egyfajta protestáns etosz uralta a 19. századi világtörténeti tankönyvek Amerikáját. A tankönyvekben – amint arra Elson rámutat – „az igaz vallás kétségtelenül a protestantizmusra korlátozódik”.³⁰ Az amerikaiak készek a protestáns keresztyénség oldalára állni, szükséges esetén akár a felvilágosodással szemben is.³¹ Elson rámutat arra, milyen gyakorisággal fordult elő tankönyvekben, hogy támadták Thomas Paine-t, Voltaire-t és minden deista, agnosztikus és ateista gondolkodási formát.³² A józanész képzetét és a May által didaktikai felvilágosodásnak nevezett egyéb elemeket pedig beolvasztották az evangélikál protestantizmus nyelvezetébe. Mark Noll úgy tekinti az evangélikál vallás

²⁷ Uo., 305-362; valamint Mark Noll, „The Evangelical Enlightenment and the Task of Theological Education,” in *Communication and Change in American Religious History*, szerk. Leonard I. Sweet (Grand Rapids, Mich., 1993), 278. A tökéletesíthetőség gondolatával kapcsolatban egyértelműen fogalmazznak a tankönyvek, amikor azt mondják pl., hogy „semmi sem gátolhatja az anyagi és erkölcsi tökéletesség felé haladást”; Elson, 337.

²⁸ Elson, 289,295.

²⁹ Willson, *Outlines of History*, javított (és átdolgozott) kiadás, iv; P. V. N. Myers, *Outlines of Medieval and Modern History* (Boston, Mass., 1885), iii; valamint William Swinton, *Outlines of the World's History, Ancient, Medieval, and Modern, with Special Relation to the History of Civilization and the Progress of Mankind* (New York, 1874), iii.

³⁰ Elson, 47.

³¹ May, xv.

³² Elson, 43-44.

óriási sikerét a polgárháború előtti időben, mint amely közvetlenül összefügg a felvilágosodás józanész hermeneutikája nyelvezetének evangélikál elsajátításával.³³ Dióhéjban összefoglalva: a protestáns keresztyénségen belül sokakat ösztönzött valamiféle felvilágosodás érzület, hogy valóra váltsanak egy új protestáns etoszt, amely felveszi a versenyt a kálvinizmus New England-i teológiájával, illetve azt felváltja.

Ez az új etosz egy olyan kulturális környezetben virágzott, amely erősen hangsúlyozta a szabadság, fejlődés és morális tökéletesedés gondolatát. Amint arra Sidney Mead rámutatott, a szabadság és függetlenség értékei létrehoztak egy olyan vallásos teret, amelyben az ezeket a fogalmakat hangsúlyozó protestáns keresztyénség különböző válfajai virágozhattak. A metodizmus – a pietizmusnak egy olyan formája, melyhez nagyon közel állt a szabadság, fejlődés és morális tökéletesedés gondolata – olyan gyorsan terjedt, hogy Mead a 19. századot az „amerikai egyháztörténelem metodista korszakának” nevezte.³⁴ A metodizmuson belül a szabad akaratnak az erkölcsi cselekvésben játszott szerepének erőteljes hangsúlyozása minden bizonnyal legalább olyan sok ember számára volt vonzó, mint a gyakorlati józanész vallásos alkalmazása a protestáns keresztyénség számára. A jó cselekvésre irányuló kegyes törekvések a szabad akarat vallási aktusaként a tanokról a gyakorlatra helyezte át a hangsúlyt. Valójában az amerikaiak „mélységesen demokratikus lelkülete” vezetett vallási téren sok keresztyénnél annak vágáéhoz, hogy „doktrínáik maguktól értetődőek és józanak legyenek”.³⁵ Kálvin predestináció tana, melyet oly erőteljesen hangsúlyoztak az iskolai történelemlkönyvek, nem felelt meg ennek a kritériumnak.

Ez a mozgalom nem korlátozódott a metodistákra és hasonló felfogású csoportokra. A kálvinista egyházak szintén igyekeztek újrafogalmazni tradíciójukat, hogy teret adjanak a szabadság és erkölcsi felelősség eszméjének, ahogyan azt a tágabb amerikai kultúra érti. Természetesen széles köre volt a kálvinista szellemi irányzatoknak Amerikában. A princetoniak – Charles Hodge dékán vezetésével – ragaszkodtak a „szörnyűséges rendeletek” Kálvinjához. A Mercesburg teológia – John Williamson Navinnel mint első számú szószólójával – egyfajta „organikus” kálvinizmust támogatott, mely arra épült, hogy megalkossa az organikus evolúció 19. századi fogalmait és ezekkel magyarázza, mit akart Kálvin valójában. A domináns irányzat mégis az arminianizmusé volt, egy olyan gondolkodásmódé, amely figyelembe vette az oly annyira kívánatos szabadság amerikai vonásait. Az 1820-as évek meghatározó teológiája Nathaniel Taylor New Haven-i teológiája volt, amely a döntés szabadsága

³³ Noll, „Evangelical Enlightenment,” 270,273,289.

³⁴ Sidney Mead, *The Lively Experiment: The Shaping of Christianity in America* (New York, 1963), 12-13,55,61.

³⁵ Nathan O. Hatch, *The Democratization of American Christianity* (New Haven, Conn., 1989), 9.

mellett érvelt. Ez a teológia gyújtotta lángra Lyman Beecher és mások megújulási mozgalomát. Samuel Hopkins korábbi teológiája és a New Divinity (Új Hittudomány) – amely erős hangsúlyt fektetett Isten szuverenitására a megváltás dolgában – intellektuálisan kifinomult volt, de szembehelyezkedett a kultúra formálódó etoszával. Joseph Haroutunian könyvének címe jól szemlélteti az amerikai kálvinizmusnak ezt az irányzatát: *Piety versus Moralism – The Passing of the New England Theology (Pietizmus kontra moralizmus – a New England teológia alkonya)*.³⁶

Még az amerikai kálvinizmuson belül is többen érezték, hogy távoltságot kell tartaniuk alapítójuk doktrínáival szemben. Miközben megpróbálták újra átdolgozni tradíciójukat annak érdekében, hogy versenybe szállhassanak a szívekért és fejekért az amerikai hazában, az amerikai kálvinisták nem tudtak elszakadni attól a képtől, amelyet mások hordoztak róluk, akik a szabadság nyelvezetét maguknak sajátították ki. A szélesebb kultúra Kálvinnról alkotott elképzelése kalitkába zárta a kálvinisták azon igyekezetét, hogy megszabaduljanak a sztereotípiáktól.³⁷

Ezek az „intoleráns Kálvin képek” jól mutatják, hogyan akarták a tankönyvírók a reformáció hagyományait megfeleltetni Amerikának önmagáról kialakulóban lévő képének. Valóban a reformációt egy olyan kulturális közegbe kellett beleilleszteni, amely nem értett egyet a reformáció néhány alapvető tételével. Az írók „modernizálták” a reformációt, hogy alátámasszák azt, ami már uralkodó kulturális nézetté vált. Ha Kálvin predestinációs nézete nem felelt meg az amerikai protestáns vallásos gondolkodás kialakulóban lévő tradíciójának, Kálvin nézeteinek tankönyvi tálalása minden tárgyilagos vizsgálatnak elejét vette. Hasonlóképpen nem voltak képesek a tankönyvírók Kálvin Szervéttel való bánásmódját kontextusba helyezni. Elson szerint a 19. századi tankönyvírók nagyra értékelték

³⁶ Joseph Haroutunian, *Piety versus Moralism: The Passing of the New England Theology* (New York, 1932). Hasznos lehet ebben a témában Barbara Cross bevezetését is megnézni in Lyman Beecher, *The Autobiography of Lyman Beecher*, szerk. Barbara Cross (Cambridge, Mass., 1961.)

³⁷ Ld. Cross, „Introduction,” xx., ahol a következőt állítja: „Az erőszakos deisták kijelentették, hogy a „papság”, a „babona” és a „despota” kálvinista Isten összeegyeztethetetlen az igazi szabadsággal. Ha kevesen is váltak ateistává, egyre nagyobb számban vélték azt, hogy a kálvinizmus valamiképpen nem volt egyetértésben a demokrácia alapelveivel.” Ez nem jelenti azt, hogy a kálvinizmus egyszerűen kihalt. A szélesebb közgondolkodásban nem kapott helyet Kálvin és a kálvinizmus mint pozitív fogalmak, de a régi kálvinizmus megelevenedése is tapasztalható volt. Ld. például Joseph Conforti, „Mary Lyon, the Founding of Mount Holyoke College, and the Cultural Revival of Jonathan Edwards,” *Religion and American Culture: A Journal of Interpretation* 3 (Winter 1993): 69-89, különösen a 84. oldalon, ahol Conforti azt mondja Lyonról szóló esettanulmányáról, hogy az „kérdőjeleket támaszt a kálvinizmusnak a 19. századi állítólagos teljes kihalásával kapcsolatban”. Conforti itt természetesen a kálvinista „kultúráról” és nem a kálvinista tanokról beszél.

ték a toleranciát vallási kérdésekben. Ennek eredményeként a könyvek egyik legnagyobbbecsültebb alakja William Penn volt. A tankönyvek tolerancia fogalma absztrakt volt, a gyakorlatban ez csak magukra a protestánsokra terjedt ki. A tolerancia eszményét – a vallási hit és gyakorlat szabadságát – mégis helyeselték.³⁸ Kálvin úgy tűnt fel a történelemtan-könyvekben, mint ennek az eszménynek az ellensége.

Kálvin alakja mégis hatalmas volt a protestánsok között, és az ország vallása – legalábbis a tankönyvírók így írták – protestáns volt. Így feltámadt az igény, hogy megkülönböztessék, mi hasznosítható és mi nem hasznosítható a protestáns tradícióból. A reformáció „modernizálásának” a múlt hasznosítására irányuló folyamata kettős stratégiát igényelt. Először is a reformáció és a protestantizmus fogalmát elválasztották – legalábbis egy bizonyos fokig – maguktól a reformátoroktól. Másodszor, Kálvinnal szemben egy másik óriást kellett kiemelni a protestáns örökségből: ha Kálvin volt az „intolerancia megtestesítője”, akkor kellett lennie egy pozitív alaknak retorikai ellensúlyozóként.³⁹

Alexander Woodhouselee – akinek szövegeit a század elején az amerikai készítésű egyetemes történelemkönyvek hiányában átvették és felhasználták – azt állította, hogy a reformáció tanait el lehet választani maguktól a reformátoroktól. A reformátorok (Woodhouselee itt főleg Kálvinnról ír) ténylegesen intoleránsak lehetnek, de – ahogy azt korábban megjegyeztük – a doktrínák „nem szenvednek fogyatkozást vagy gyalázatot azok miatt, akik hirdették azokat.”⁴⁰ Ez a kulcs annak megértéséhez, miként modernizálták a reformációt: a reformátorok és doktrínáik szétválasztásával Woodhouselee újraértelmezte a reformáció központi tanításait.

Valójában az új doktrínának, a reformáció kontextusába helyezve, kevés köze volt ahhoz, ahogyan azt a reformátorok, például Kálvin értette volna. A reformáció tana ebben az új értelmezésben inkább az volt, hogy a gondolat szabadságában áll az emberiség alapvető szabadsága. A reformációnak ez a felvilágosodás felőli megközelítése – mely egyre növekvő rendszerességgel jelent meg a tankönyvekben – a 19. századi Amerikánál sokkal előbb létezett.⁴¹ Olyan népszerű, Európa történelméről szóló munkákban tűnt fel, mint Christophe Guillaume de Koch *History of the Revolutions in Europe (A forradalmak története Európában)* című műve, amely nyíltan kijelentette, hogy a gondolat szabadsága határozza meg a protes-

³⁸ Elson, 55-59.

³⁹ Ld. Elson, 186-187,207.

⁴⁰ Woodhouselee, 261.

⁴¹ Ld. A. G. Dickens és John M. Tonkin, Kenneth Powel közreműködésével, *The Reformation in Historical Thought* (Cambridge, Mass., 1985), 119-149.

táns hitet.⁴² Ebben a témában az amerikai történelemtankönyv-írókra legnagyobb hatással talán Guizot *General History of Civilization in Europe (A civilizáció általános története Európában)* című munkája volt. Guizot – párizsi történelemprofesszor és oktatási miniszter – a reformáció kezdetét nem Luther 95 tételének kitűzésére datálta (amely a reformációnak teológiai értelmezést adott volna), hanem 1520 decemberére, amikor Luther elégette Leó pápa *Exsurge Domine* bulláját. Ez alátámasztotta Guizot kijelentését, miszerint a reformáció igazi oka abban a hatalmas törekvésben állt, hogy az emberi értelem felszabaduljon és felébredjen a spirituális rend abszolút hatalmával szemben.⁴³

Különösen érdekes az amerikai kontextusban az a tény, hogy C. S. Henry, a mű amerikai szerkesztője, továbbviszi Guizot elméletét úgy, hogy Kálvint használta annak bemutatására, hogy nemcsak a reformáció lényege vált el maguktól a reformátoroktól, de a reformátorok saját reformációjuk lényegét is félreértették. Szervét megégetése igazolta, hogy a reformáció alapelvét – egyéni vélemény vallási kérdésekben – nem mindig osztották az első reformátorok.⁴⁴ Ez a magyarázat – miszerint a reformációt, mint a gondolat szabadságának mozgalmát annak éppen egyik elsőszámú védelmezője akadályozta – általánossá vált a 19. század legtöbb történelemtankönyvében. Így tehát a reformációs tan tartalmának megváltoztatásával az amerikai protestantizmus hivatkozhatott a reformációval való eleven kapcsolatára, ugyanakkor olyan teológiai eszméket is magáévá tehetett, melyekkel Kálvin egyenesen szemben állt.

Ki volt tehát az, akik retorikailag megfelelt a reformáció modernizált változatának védelmező szerepére? Ki volt Kálvin ellentétje, ki ellensúlyozta tekintélyét? Az előző példák világosan mutatják, hogy Szervétet állították szinte egyetemesen a gondolat új szabadságának mintaképekéül, akit az ellentmondást nem tűró Kálvin eltiport. Szervét mégsem szolgálhatott a reformációs hit szükséges példaképekéül, mert nem volt protestáns reformátor abban az értelemben, ahogyan Kálvin. Az az ember, aki betöltötte ezt a szerepet, aki a gondolat szabadságának modernizált protestáns alapelveinek megtestesítőjévé vált, nem más volt, mint Luther Márton.

A történelemtankönyvek nagy dicsérettel írtak Lutherről. A legtöbb tankönyv nyomatékosan aláhúzta Rómával való szakítását és az 1521-es wormszi birodalmi gyűlés drámai eseményeit, ahol Luther szembe-

⁴² Christophe Guillaume de Koch, *History of the Revolutions in Europe from the Subversion of the Roman Empire in the West, to the Congress of Vienna*, J. G. Cogswell által átdolgozott és javított kiadás (Middletown, Conn., 1839), 217.

⁴³ M. Guizot, *General History of Civilization in Europe, from the Fall of the Roman Empire to the French Revolution*, 8. kiadás (New York, 1852), 249,255; az első kiadás az 1830-as évekig megy vissza. Az *Exsurge Domine* pápai bulla kiátkozással fenyegette meg Luthert, amennyiben nem vonja vissza tételeit.

⁴⁴ Uo., 267.

szállt a császárral és a pápával. „Luther Márton arra volt elrendelve, hogy szinte természetfeletti hatást gyakoroljon az emberi felfogásra, elpusztítva a despotizmus lélekölő üszkét” – írta Emma Willard.⁴⁵ A 19. század elején egy történetíró Luthert „az evangélium angyalaként”⁴⁶ értékelte. A század utolsó negyedére az írók költőivé váltak: Luther volt „a vakmerő reformátor”, „a gondviselés eszköze”; ő volt igazából „a 16. század legnagyobb embere”.⁴⁷ Ami Luthert olyan lenyűgözővé tette számukra, az az a feltételezés volt, hogy ő alapozta meg a vélemény szabadságot. Sokak érzéseit tükröződő, Marcius Willson kijelentette, hogy Luther Márton „szava mint egy talizmán, megtörte a római fölény varázsát”.⁴⁸ Ezek az értékelések nem többek, mint kísérletek arra, hogy csakúgy mint Kálvinnól, Lutherről is egy használható, gyakorlati értékű történelmi olvasatot adjanak; retorikai megjelenítések, melyek azzal a szándékkal készültek, hogy Lutherben a gondolatszabadság felé törekvő reformációs irányzat képviselőjét lássák. Az írók gyakran átsiklottak Luthernek *A gyilkos és rabló paraszthandák ellen* írt és egyéb inkább intoleráns művei fölött. Mi több, *A szolgálai akarata* című művét, amely legalább annyira szélsőséges dokumentuma a predestináció tannak, mint a Kálviné, soha nem említették. Ez azért van így, mert Luthert használták pozitív szimbólumként annak alátámasztására, hogy a gondolat- és vallásszabadság alapvetők a protestáns törekvések számára, amely viszony aláhúzta azt a képzetet, hogy a szabadság amerikai alapelvei tökéletesen tükrözik az „igaz” reformációs tant.⁴⁹

Luther könnyedén szolgált a gondolatszabadság szimbólumaként a pápával való szembenállása miatt. Általános iskolai tankönyvek, melyek olyan protestáns környezetben íródtak, amely magáévá tette a didaktikus felvilágosodás szabadság, haladás és erkölcs elveit, mindig úgy festették le a katolicizmust, mint valami nem-amerikait, és a pápa szolgált példaként arra, mit tette a katolicizmust nem-amerikaiává. Ahogyan azt a 19. századi tankönyvek bemutatták, a katolicizmus nem egyszerűen hamis vallás, de „az Államokra nézve határozott veszély” is. A katolikus egyház kormány-

⁴⁵ Willard, 316.

⁴⁶ Buttler, *Sketches of Universal History*, 176.

⁴⁷ Swinton, 320; George Weber, *Outlines of Universal History, from the Creation of the World to the Present Time*, ford. M. Behr, átdolgozott és javított kiadás, kibővítve Francis Bowen írásával: *History of the United States*, 14. kiadás (Boston, Mass., 1853), 209; valamint Myers, 372.

⁴⁸ Marcius Willson, *Outlines of History; Illustrated by Numerous Geographical and Historical Notes and Maps, embracing Part I. Ancient History. Part II. Modern History* (New York, 1862), 333.

⁴⁹ Arról, hogy hogyan vált Luther a gondolatszabadság foglalatává, ld. Ernst Walter Zeeden, *The Legacy of Luther: Martin Luther and the Reformation in the Estimation of the German Lutherans from Luther's Death to the Beginning of the Age of Goethe*, ford. Ruth Mary Bethell (Westminster, Md., 1954), xi-xiii, 139.

zat különösképpen aggasztotta a tankönyvírókat, akik úgy festették le a pápaságot mint ami a „zsarnokság egyik formája”.⁵⁰

Talán a legelítélőbb – és legironikusabb – frázispuffogatás Kálvinnal kapcsolatban akkor jelent meg, amikor történészek a reformátort nem Luther, azaz a reformáció és gondolatszabadság táborába helyezték, hanem a pápaság soraiba. P. V. N. Myers úgy összegezte Kálvin szabadságellenességét, hogy „protestáns pápának” csúfolta a széles körben elterjedt *General History for Colleges and High Schools* (*Egyetemes történelem közép- és főiskolák számára*) című művében.⁵¹ Egy általánosan protestáns kultúrában, ahol a gondolatszabadság jelenti a reformációból származó legkedvesebb örökséget, ott nem lehet rosszabb megbélyegzése Kálvinnak. Az abszolút despotikus hatalom kiszámíthatatlanságát – melyre a protestáns történelemkönyvek írói a „pápa” kifejezést használták – Kálvinnal azonosították. Így, amikor John Fiske arra a következtetésre jutott, hogy Kálvin „természete éppoly despotikus volt, mint egy pápáé”, szavai Kálvint az amerikai tradíciók kívülre helyezték.⁵² Kálvin jellemzésének ez a módja – kizárólag Szervét és a predestináció lencséjén keresztül – önkényeskedő teokratává teszi Kálvint, aki egy önkényeskedő és despota Istent hirdet.⁵³ Ez a Kálvin azt a szabadságot fenyegette, amely meghatározta, mit jelent amerikaiak lenni. Így Kálvin az intolerancia pontos megtestesítőjévé vált, képviselve mindazt, amitől az amerikaiak kulturális hozzáállásukban iszonyodnak.

⁵⁰ Elson, 47-48. Elson általános leírását arról, hogy a tankönyvek hogyan jellemzik a katolicizmust ld. 47-55. Elson rámutat arra, hogy csak azok a könyvek tartalmaznak kedvező megítélést a katolicizmusról, amelyek katolikus plébániai iskolák számára készültek. (Elson, 52.)

⁵¹ P. V. N. Myers, *A General History for Colleges and High Schools* (Boston, Mass., 1889), 526.

⁵² Fiske, 59.

⁵³ Ez a Kálvinról alkotott kép ma is továbbél. Heiko Oberman nagyszerűen megfogalmazza, hogyan járult hozzá Kálvinnak ez az értelmezése ahhoz, hogy Kálvint és munkásságát ma így szemlélik és félreértik: „A reformációval foglalkozó tudományok nem érezték azt, hogy finomkodóan kellene Kálvint kezelniük – meggyőződésem, hogy ennek nagymértékben az az oka, hogy a Kálvin-imádóknak és az új-kálvinistáknak köszönhetően Kálvin nem jelentett többet egy olyan embernél, aki azt vallotta, hogy valaki vagy üdvözül vagy elkárhozik. Ennek nemcsak egy embernek és üzenetének kifigurázása volt az ára, hanem korának és korunknak alapvető félreértése: az új-kálvinista Genf-burger gyorsételei nem elégíthették ki a kor elvárásait, és nem biztosíthatták a hatalom túlélését napjainkig.” Oberman, „John Calvin: The Mystery of His Impact,” in *Calvin Studies VI*, szerk. John Leith (Davidson, N.C., 1992), 9. Oberman részben amellett érvel, hogy Kálvin minden bizonnyal nyájasabb, kellemesebb és szeretetre méltóbb volt annál, mint amilyenek a róla alkotott sztereotípiák beállítják, máskülönben sokkal kevesebb hatást gyakorolt volna saját korában.

3.

Kálvin sorsa a 19. századi történelemtankönyvekben két olyan irányzatra mutat rá, amely megerősítette az amerikaiak „amerikaiságát”: magának a reformációnak az újraformálása, hogy megfeleljen az amerikai igényeknek, illetve egyfajta elszakadás az európai múlttól az amerikai jelennek való megfelelés érdekében.

Kálvin negatív sztereotípiaként való felhasználása – Luther pozitív képével együttesen – kialakított a reformációról egy olyan képet, amely megfelelt a 19. századi amerikai kulturális értékeknek. Ez az esszé részben megmagyarázza, hogyan lehetett a reformációt olyan pozitívan tekintetni, miközben legnagyobb hatású szószólóját és szervezőjét (vitathatóan) olyan negatívan szemlélték. A reformáció alap okát elválasztották annak harcosaitól, és ez a szétválasztás – legalábbis részben – történelemtankönyvek hatásán keresztül következett be. Nagyobb kategóriákban gondolkodva, ez a cikk megmagyarázhatja, hogy az amerikaiak – akik magukat teljesen protestánsnak tekintik – gyakorlatilag érvényteleníthetik azokat a fontos doktrínákat, amelyeket az olyan reformátorok, mint Kálvin a protestáns hit lényegének tekintették.⁵⁴ A tankönyvek egyrészt tükrözték, másrészt segítettek kialakítani azt a hozzáállást, hogy protestánsnak lenni alapvetően azt a szabadságot jelentette, hogy azt hiszünk, amit akarunk anélkül, hogy egy központi hatalom – mint amilyen például a pápaság – beleavatkozna. Így a vallási hatalommal és nem a klasszikus protestantizmus tartalmával való szakítás volt az, ami a protestantizmust

⁵⁴ Arról, hogy hogyan történik meg ez egy olyan közösségben, amely Kálvin örökségét hordozza, ld. a következő sorozatot: „The Presbyterian Presence: The Twentieth-Century Experience.” Már maguk a címek is sokatmondóak: pl. *The Confessional Mosaic (A hitvallásos mozaik)*, *The Pluralistic Vision (A pluralista látásmód)*. A *The Confessional Mosaic* bevezetőjében a szerkesztők azt tárgyalják, miként értékelik némelyek a felekezeten belül a „presbiteriánus tolerancia és személyes szabadság ... áldásait”; Milton J. Coalter, John M. Mulder és Louis B. Weeks, szerk., *The Confessional Mosaic: Presbyterians and Twentieth-Century Theology* (Louisville, Ky., 1990), 21. Természetesen egy ilyen nézet nehézségekhez vezet, amikor arra kerül sor, hogy valamilyen konkrét tanbeli megállapítást kell megfogalmazni. A presbiteriánusok legújabb hitvallása valóban olyan „általánosságokat tartalmazott, melyet mindenki fesztelenül magáénak vallhatott”; James H. Moorhead, „Redefining Confessionalism: American Presbyterians in the Twentieth Century,” in Coalter, et al., 81. A közösségitől az egyéni felé fordulás szembeűnő a kegyességi irodalomban, amely nagymértékben „az önkifejezés új nyelvezetének” vonásait hordozza; Mark A. Noll és Darryl G. Hart, „The Language of Zion: Presbyterian Devotional Literature in the Twentieth Century,” in Coalter, et al., 207. Anélkül, hogy a helyzet mellett vagy ellen érvelnének ezek az idézetek, aláhúzzák azt a tényt, hogy a kálvini örökséget hordozók számára vallási kérdésekben nem a tanbeli tartalom, hanem a szabadság és autonómia egyfajta hangulata a fontos. Sok presbiteriánust inkább ezt a hangulat jellemez, mintsem a tradicionális kálvinista doktrínák.

sokak számára meghatározta. A 19. századi történelemkönyvek más iskolai tankönyvekkel együtt, segítettek kialakítani a protestantizmusnak ezt az amerikai értelmezését.

Kálvin kritikus elutasítása egy olyan nagyobb irányzatot is felfed, mely az európai dolgokat utasította el – különösen vallási kérdésekben. Elson finomítás nélkül fogalmaz a 19. századi tankönyvekről készült átfogó tanulmányának végén: „Ahhoz, hogy a gyermek jó amerikai legyen, el kell utasítania Európát és az európai dolgokat”. Elson szerint a tankönyvírók célja részben az volt, hogy meghatározzák „mit tekintenek amerikai-nak”.⁵⁵ A „jót” összekapcsolták Amerikával, beleértve a szabadság, haladás, erkölcsi tökéletesedés jó eszményeit is. A „rosszat” Európához kötötték, ahol zsarnokság uralkodott különböző időszakokban, ahol a múlt várbörtön volt, az emberek nem voltak szabadok arra, hogy egyénként fejlődjenek. Amerika volt az ígéret földje, Európa volt Egyiptom, ahonnét az amerikaiak kimenekültek. A hasznosítható európai múltat Amerikában tökéletesítették – így Luther mint a lelkiismeret szabadságának előhírnöke előrevetít egy olyan Amerikát, ahol nem egyvalaki, hanem egy egész ország igényelné a szabadságot. Amit használhatatlannak tartottak, azt támadták, sőt még az európai múlt hibáit is kihasználták, hogy ezáltal is Amerika dicsősége ragyoghasson. A múltnak azt a képzetét, hogy az a „bölcesség tárháza” szinte egészében elutasították.⁵⁶

Ebben az értelemben az az ábrázolásmód, mely Kálvint az óvilági, európai intolerancia megtestesítőjeként mutatta be, jellegzetes példája volt annak, ahogyan a 19. századi tankönyvek az európai dolgokat szemlélték, illetve annak, hogy ezek a dolgok – kifejezetten – *nem* jellemezhetik Amerikát. Nem csoda tehát, hogy az alapvetően európainak tekintett egyéb dolgok is kritika alá kerültek. Ahogy a század haladt előre, az intolerancia sztereotipikus ábrázolását alkalmazták a puritánokra is. Jóllehet részben úgy tekintettek a puritánokra, mint Amerika alapítóira, a puritánok sem voltak jobban elfogadhatók a 19. századi érzedek számára, mint Kálvin. Miért? Ők szintén az európai múltat, s nem az amerikai jövőt jelenítették meg. Hátrafelé tekintettek, nem előre..., és Kálvinhoz kapcsolódtak.

Sokatmondó az, hogy John Fiske Kálvin jellemzése – ő a szigorú bíró, aki halálra ítéli a bűnözőt – egy olyan könyvben jelenik meg, amely a puritánokról és „teokráciájukról” szól. Ez mutatja, hogyan kapcsolják (kapcsolják) össze Kálvint az amerikai kulturális köznyelvben a puritánokkal. Közös történetírási sorsban osztoznak sok 19. századi történelemtankönyvben, nagyrészt ugyanazon okok miatt. Ha Kálvint teljes egészében a Szervét ügyön keresztül értelmezték, a puritánokra csak a salemi boszorkánypereken keresztül tekinthettek. A tankönyvek ítéletalkotása mindkét esetben a szabadság elfojtásaként és elnyomó despotizmusként

⁵⁵ Elson, 339,341.

⁵⁶ Ld. Hatch, 10.

összegezhető.⁵⁷ Pontosan ezek az összegzések azok a dolgok, amelyeket az amerikaiak Európa múltjának részeként tekintenek és megtagadnak. A történelemtankönyvekben és a szabadság amerikai szimbólumainak köznyelvében Kálvin vált – bármennyire is anakronisztikusan – a puritanizmus emberi arcává. A történelemtankönyvek tekintélye miatt – azzal, ahogyan széles körben terjesztik azt az irányadó tudást, hogy mit jelent amerikainak lenni – Kálvin arca a nem kívánatos és nem amerikai dolgok képévé vált.

⁵⁷ Ld. Fiske, *The Beginning of New England*. Ahogyan Kálvin esetében, úgy a puritánokkal kapcsolatos sztereotípiák is továbbélnek a 20. században annak ellenére, hogy a tudomány mindkettőt megfelelőbb történelmi kontextusba állítja. Egyetlen példa a sok közül az, ahogyan Arthur Miller *A salemi boszorkányok* (*The Crucible*) című drámájában a puritánokat ábrázolja, mely 20. századi szimbolikus megjelenítés továbbra meghatározó.

MÉLIUSZ JUHÁSZ PÉTER helye és szerepe a magyarországi reformációban

1931-ben, amikor a Debreceni Tudományegyetemen felépült a Bocskai István által telepített Nagyerdőn, négy szobrot készítettek az épület elé. Annak a négy személynek az alakját formálták meg, akik leginkább hozzájárultak a város lelkiségének kialakításához: Méliusz Juhász Péter, Huszár Gál, Szenci Molnár Albert és Komáromi Csipkés György szobrait.

Méliusz szobrának modelljét négy művész is elkészítette a pályázatra, mindegyik más-más, de egyformán jellemző tulajdonságát emelte ki.

Az első minta egy fiatal, sudár termetű, sugárzó tekintetű embert ábrázolt. Ilyen fiatal volt az, aki mintegy ötven könyvet írt, számos zsinatot és hitvitát tartott. Ilyen fiatal; tanulmányai befejezése után mindössze tizenöt évet élt.

A második szoborminta alakja előre mutat, mint egy hadvezér. Harcos volt, sőt hadvezér a hit harcaiban.

A harmadik terv elmélyült arcú tudóst ábrázol. Ez is jellemző rá, hatalmas tudása, könyvei, egész életműve erre a bizonyíték.

A negyedik alak mindkét karját könyökben behajlítja, egyik lábával előbbre lép, derekát csavarva hirtelen fordul, mert köröskörül támadják. Karjaival és vállaival teljes erejéből sodorja le támadóit. Ez az ember szüntelen küzd. Harcában használt egyetlen fegyvere csupán a magához szorított könyv, a Biblia.

Ilyennek láthatták őt a kortársak, és ilyennek látja az utókor is.

Méliusz saját magát mindenekelőtt prófétának vallotta, akinek feladata Isten Igéjének hirdetése volt. „Isten látja, hogy nem lehetek néma eb, trombita, kiáltó szó vagyok, nem magamtól, de Istenéből szólok”.¹

Kortörténet

Nemzeti történelmünkben az ország három részre szakadása jellemzi azt a politikai szituációt, amely Méliusz Juhász Péter szereplésének keretét adott, amelyben egyházszervező és egyházvédő munkája végbement. A XVI. század a megosztottság és hódoltság kora, amikor nem volt független államiság.

Semmivel nem tűnik egyszerűbbnek az egyházpolitikai helyzet sem. 1520 táján már megjelentek, majd feltartóztathatatlanul terjedtek Magyarországon is a reformáció gondolatai és tételei. Már a római kereszténység felvétele is elvágtatta a magyarságot keleti gyökereitől, és most ismét, a reformáció és ellenreformáció hullámai megálltak a középkori Magyar-

¹ Bottyán János: *Hitünk hősei* Kálvin Kiadó, Bp., 1995. 38.

ország keleti határainál. A vallási mozgalmak azt bizonyították, hogy Magyarország Európához tartozik, része annak – még ha legszélsőbb területe is. A reformáció kezdeti gyors lendületét fékezni kívánta a tridentí zsinat után a sorait újrendező katolikus egyház és az 1540-ben létrejött jezsuita rend. A század közepétől pedig az Itáliában és Svájcban letört unitarizmus Lengyelországon át János Zsigmond Erdélyében talált otthonra. A lutheránusokkal is kiéleződött a helyzet, ami nálunk is a protestánsok két külön felekezetre való szakadásához vezetett.

A török hódoltság területén, ha nem is akadálytalanul, de viszonylag szabadon terjeszkedhetett a reformáció. A királyi Magyarország területén volt a helvét iránynak a legkevesebb lehetősége az érvényesülésre, hiszen ott nemcsak a katolikusok, de az evangélikusok ellenállásával is számolni kellett. A kálvinizmus számára legalkalmasabb terep Erdély és a vele határos kelet-magyarországi megyék – Zempléntől Békésig – voltak. Ennek a területnek Debrecen vált központjává, mely 1535 óta az Enyingi Török család tulajdona volt.

Sok anyagi áldozattal a város csaknem teljesen függetlenítette magát a földesúri hatalom és befolyás alól. Ezen felül a töröknek sarcot, a Habsburg uralkodónak és az erdélyi fejedelemnek adót és munkaerőt fizetett viszonylagos nyugalmaért és kiváltságaiért. „Ezt a várost soha nem védte vár, kőfal, de még csak víz, erőd, vagy hegylánc sem. Életét – amelyet szigorú belső rend szabályozott – nem a befelé zárkózás, hanem a világ tájai felé való szabad kitérülés jellemezte. Kereskedelmi utak metszéspontján feküdt, a gazdasági élet áramlásának sodrában, s útjai nemcsak a kalmárok szekerei előtt voltak nyitva, hanem a szellemi áramlatok – a Gondolat előtt is.”²

Ez a politikai keret és ezek a vallási-szellemi viszonyok, melyben Méliusz Juhász Péter a XVI. század közepén fellépett és munkálkodott 1571-es haláláig. Közelebről: működésének bázisa Debrecen volt, de intézkedéseinek, tetteinek hatása kiterjedt a most megalakult tiszántúli egyházkerületre, valamint püspöki területi illetékességét túllépve Magyarország más keleti megyéire, sőt Erdélyre is.

I. Eredete, születése, neve

Méliusz magyar nemesi családból származott. Erre a tényre büszkén hivatkozott könyveiben. János Zsigmondhoz intézett levelében és több munkája előszavának végén maga használja a „Horhi” vagy latinosan „Horhinus” nemesi előnevet. Családjá a köznemességhez tartozott, apja valószínűleg servitora lehetett az Enyingi Török családnak.

Születése körül nagy a bizonytalanság. Méliusz egy Horhi nevű településen született. Irodalmunk két elpusztult Horhi néven ismert községet tart nyilván: Tolna és Somogy megyében. A valószínűsített Tolna

² A 600 éves Debrecen, Szerk.: Komoróczy György, Debrecen, 1961. 358.

megye északnyugati határán, a Felsőnyékkal szomszédos Horhi nevű dűlő. Amennyiben így van, akkor a nevében gyakran használt „Somogyi” megjelölés nem megyét, hanem vidéket jelentett. Nem mellesleg hódoltság területről van szó, ahol önálló megyék már nem léteztek. A település mára elpusztult.

A modern nyelvtörténeti kutatás is igazolta Méliusz somogyi (Somogy vidéki) származását. Somogyi nyelvjárásban írt, melyet soha nem tudott más nyelvjárással felcserélni.

Születési ideje ugyancsak bizonytalan. Egyre több történész, egyháztörténész fogadja el Méliusz születési évének a Horányi Elek által meghatározott 1536-ot (Zoványi Jenő is). Mások ezt korábbra teszik: a Fényes Elek által megjelölt 1515-re. A Fényes-féle 1515-ös évet elfogadók szerint az 1536-os évszámnak Méliusz életeseményei ellene mondanak. Elképzelhetetlennek tartják (Révész Imre is) az ettől későbbi időpontot; ha ugyanis Méliusz 1536-ban született, akkor mindössze 21 évesen már a wittenbergi egyetem seniora volt, ami szerintük lehetetlen. Ugyancsak megkérdőjelezzük, hogy az egyház olyan szükségben lett volna, hogy egy ilyen fiatal embert hívjanak haza Wittenbergből; s nem tartják lehetségesnek azt sem, hogy Méliusz 25 évesen már püspök lett volna. Pedig ez a korban nem volt egyedülálló jelenség, hiszen utóda, Károli Péter is fiatalon, 29 évesen került a püspöki székbe. Az egyetemi seniori tiszt elnyerésében is a tehetség, tudás, képesség számított és nem az életkor. (És éppen ilyen fiatal volt Kálvin is amikor megírta élete fő művét, az *Institutiót*.)

Családi neve Ihász vagy Juhász, melyet Wittenbergbe menetele előtt humanista szokás szerint Méliusra görögösített. (Mélosz – görög szó, jelentése juh; latinus végződéssel juhász.) A wittenbergi egyetem anyakönyvébe 1556. október 25-én Petrus Melius Ungarnus néven jegyezték be.

II. Tanuló évei

Feltehetően a közeli nagyvárú tolnai iskolában tanult Méliusz, mely a dunántúli török hódoltság magyarságának szellemi fellegvára volt. Itt tanított Szegedi Kis István, aki előbb tanára, majd életre szóló barátja volt Méliusznak. Olyan indításokat kapott a tolnai iskolában, melyek életére döntően kihatottak: a későbbi bibliafordító, hitvitázó és kánonszerkesztő szellemi fegyverzetét itt kezdte összegyűjteni.

Ezután a wittenbergi egyetem következett. Wittenberg Németország legnépesebb egyeteme volt kb. 600 hallgatójával. Az 1540-es évektől ez az egyetem lett a magyar hallgatók központja, s az is maradt csaknem a század végéig. „Ide jártak a lutheránusok és reformátusok egyaránt, tekintve, hogy Melancthon szellemében ekkor még nem kívánták meg a lutheri hitvalláshoz való ragaszkodást a tanulóktól.”³

³ A magyar irodalom története 1600-ig. szerk. Klaniczay Tibor. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964. 318.

Az egyetem magyar társulatának 1556. október 25-től, Turi Pál seniorsága alatt lett a tagja. Rövid időn belül, 1557 tavaszától pedig már ő volt a magyar bursa seniora, alig 20 évesen.

Legjelentősebb professzora Melanchton volt, aki Luther kérésére 1525-től részt vállalt a teológiai fakultás munkájában. Méliusz itt héber és görög nyelvet, jogi ismereteket tanult a teológián kívül, valamint humanista természettudományi stúdiumokkal is foglalkozhatott (erre enged következtetni később a *Herbárium* című művének megírása).

Nem tudjuk pontosan, mennyi időt töltött Wittenbergben, de 1558-ban a magyar protestánsok Méliusztól kértek segítséget az őket ért támadásokkal szemben. „Méliusz avégre hívatott vissza Wittenbergből, hogy a Szentháromság-tagadók ellen küzdő hazának segítsége legyen” – írta 1585-ben Laskói Csókás Péter.⁴

III. Debrecen Méliusz érkezése előtt

Debrecen helyzete és szerepe a korban sajátos volt gazdasági viszonyai és művelődésszervező funkciója tekintetében. Semmi esetre sem tekinthető tipikusnak.

Debrecen helyzetéhez és jelentőségéhez közel sem került más város a korban. A XVI. századi Debrecen társadalmi, gazdasági és szellemi helyzete hosszú fejlődés során alakult ki. Ennek elindítója az a sajátos körülmény, hogy a város elsősorban nem földművelő, hanem állattenyésztő település volt. A marha után a török nem követelt adót. Ezért gabonát csak saját szükségletre termesztettek, viszont hatalmas marhacsordákat tartottak. Ez alapozta meg Debrecen gazdaságát, mely a XVI. század végére kb. 8-10 ezer lakosú nagy és gazdag mezővárossá alakult. Ez tette lehetővé itt a hatalmas állatkereskedelmi tevékenység kialakulását és az állati alapanyagok feldolgozásával foglalkozó iparágak (mészáros, tímár, nyerges, szíjgyártó, varga, csizmadia, cipész, szappanos, fésűs, gombkészítő, szűcs, süveges, szűrvégszövő, posztónyíró stb.) széles körű felvirágzását. Ezek mellett nagy számban működtek a városban egyéb, a mindennapi élet szükségéit szolgáló iparosok is, mint asztalosok, bognárok, fazekasok, kések, kerékgyártók, lakatosok, kovácsok, kaszakészítők, kőművesek, csiszárok, sarkantyúkészítők, borbélyok, ácsok, kötélverők, salétromfőzők, takácsok, olajütők, téglavetők, tűkészítők, ötvösök, szerkésztők, molnárok, íjgyártók és mások. A társadalmi és gazdasági érdekeik védelmére céhekbe tömörült kisipar hatalmas lendülettel szolgált a városi polgárosodást.

Debrecen lüktető ipari és kereskedelmi életére mutat II. Ulászlónak az az intézkedése, mellyel a város országos vásárainak számát hétre emelte. Egy-egy országos vásár 15 napig tartott. Bár csak átmeneti ideig volt érvényben Mátyásnak az 1477. évi rendelete, mely a Nagyváradtól

⁴ Révész Imre: Méliusz Péter emlékezete Debrecen, 1873. 9.

elvelt árumegállító jogot Debrecenre ruházta, mégis, ez nagymértékben előbbre vitte a város kalmárainak a nemzetközi kereskedelembe való bekapcsolódását: Bécs, Brünn, Nürnberg, Augsburg, München, Boroszló, Krakkó és Lemberg vásárait marhákat, visszafelé pedig olasz, német és németalföldi finomabb árukat hoztak be. Debrecen a mohácsi katasztrófát követő időben az ország leggazdagabb városának mondható.

A Mohács utáni szétesettségben a város országos központ hiányában eleve arra volt rendelve, hogy az országot átható szellemi mozgalmak és kulturális törekvések hordozója és közvetítője legyen az őt körülfogó három országrész felé. E missziójának előfeltételei már Méliusz odakerülése előtt adva voltak. Világiárt és művelt tőzsérei, sokféle ipart űző és vásároló polgárai érintve voltak a humanista eszmékkel; a reformációnak ezekkel társuló törekvései, sőt annak különféle irányzatai is élénk érdeklődést keltettek az emberekben.

A reformáció első magvait a hagyomány szerint Dévai Bíró Mátyás hintette itt el. Még 1550-ben Radán Balázs lelkész és mellette iskolaigazgatóként működő Dézsi András is lutheri szellemben működtek, akár csak Dévai Bíró. A helvét irányú reformáció akkor tűnt fel Debrecenben, amikor 1551-ben Kálmáncsehi Sánta Márton érkezett oda Sátoraljaújhelyről. Ám az egyházi vezetés, Zabardy Mátyás püspök kemény kézzel lépett fel ellene, sőt Kálmáncsehi saját papságával is ellentétbe került, így 1552-ben Debrecenből Petrovics Péter oltalma alá ment Munkácsra, miután a püspökladányi zsinaton (1552) a lutheránizmushoz ragaszkodó papok kiközösítették. Zabardy püspök halálával 1556 augusztusában gyors változás következett be, Kálmáncsehi is visszatérhetett. Az ő utóda a debreceni lelkészi székben az ugyancsak kálvinista Szegedi Gergely volt. Szegedi Debrecen első lelkipásztoraként egyben tagja a Városi Tanácsnak. Ez a szerv ekkor egyszerre volt a város és az egyház vezető testülete, és ez gondoskodott a lelkészi állások betöltéséről is. Szegedi ajánlotta a tanácsnak, hogy hívják meg Méliuszt a második lelkészi hivatal ellátására. Szegedi még Wittenbergben ismerte meg Méliuszt. Az ajánlás mellett Enyingi Török János pártfogása tette lehetővé, hogy Méliusz debreceni lelkész lett.

IV. Méliusz debreceni lelkipásztorsága

Az egész Szentírásból való igaz tudomány című művének ajánló levelében így írja Méliusz: „A nagyságos Enyingi Török János, Hunyad vármegyének örök ispánja vőn engem kegyelmesen az ő oltalma alá, anno 1558, mindazóta Isten engem itt, Debrecenben tartott.”⁵

Innen kezdődik nyilvános fellépése, szereplése. Ő emelte Debrecen a magyar reformáció egyházkormányzati és szellemi irányító köz-

⁵ Méliusz J. P.: *Az egész Szentírásból való igaz tudomány*. (ajánlás) Debrecen, 1570. RMNY I 279

pontjává. Nemcsak Debrecenben és környékén terjesztette a helvét reformációt, de Erdélyben is.

Kimagasló szervező képességét mutatja, hogy pártjára tudta állítani a főúri családok jelentős részét: az Enyingi Török családot, Balassi Jánost és feleségét, Sulyok Annát, Mágócsi Gáspár egri kapitányt és hitvesét, Marsai Euláliát, Bebek Györgyöt feleségével, Patócsi Zsófiával, Forgács Simon egri főkapitányt, Bornemissza Farkast, Gyulafi Lászlót, Bocskai Györgyöt, Telegdi Miklóst és még sok főurat, akik pártfogói lettek a püspök egyházépítő munkájának és könyvei kiadásának.

Ugyancsak Méliusz hatására lett lutheránus püspökből először reformátussá Dávid Ferenc is 1559-ben, aki az erdélyi református püspöki széket is elfoglalhatta mindaddig, míg antitrinitáriussá nem lett.

Méliusz a kálvinizmust magyar vallássá kívánta tenni. A Kálvin-hitű reformátorok ennek dokumentálására magyar ruhában is jártak. „Nemzeti ruhában nemzeti lélek építi a nemzeti jövőt!”⁶ Méliusz Kálvint tartotta követendő példaképnek. Mennydörgő hangon prédikált a hallgatóság előtt, mint Kálvin. Lankadatlanul ragaszkodott a Bibliához és küzdött minden más tan hirdetője ellen, akárcsak Kálvin. Szigorúsága a hit dolgaiban megalkuvást nem tűrt. Türelmetlen, támadó modora inkább a vitatkozó prédikátort láttatta meg, és eltakarta a humanista stúdiumokon nevelődött tudóst. Debrecen az ő korában vált hasonlóvá Kálvin Genfjéhez; tiszta puritán elveket alkalmazott. Orgonának, képeknek, oltárnak, papi ruháknak, ceremóniáknak, szokásoknak már hírük sem volt. Nem harangoztak a halottak felett, sem temetéseken. A templomnak, akár kőből, akár fából épült, fényűzés és babona nélkülinek kellett lenni, egyszerűnek, puritánnak. Méliusz elvetette az orgonát is, melyről külön törvénycikkben rendelkezett az 1567-es debreceni zsinaton: „Az Antikrisztus táncoltató miséjéhez alkalmazott hangszereket pedig, a képekkel együtt kihányjuk, mivel azoknak semmi hasznok nincsen az egyházban, sőt jelei és alkalmi a bálványozásnak”.⁷ Hasonlóan vélekedett az éneklésről is: „Nem való a pápai idegen nyelven való ordítás, teljes torokkal értelem nélkül való éneklés, orgonálás, hegedülés és diskantolás a keresztyén gyülekezetben, kik csak fülnek és nem léleknek szolgálnak.”⁸ Kánonjában, az *Articuli Maioresben* az anyanyelven való éneklést írja elő.

Ilyen puritán szellem lengi át a Méliusz-féle kánonokat és Méliusz Debrecenét. Mindent elvet, ami elvonja a hívő figyelmét Istenről, a hirdett Igéről, és ami a földi egyház dicsőségét és gazdagságát hirdeti.

V. Püspöksége

⁶ Kis Boáz: Méliusz, a magyar Kálvin. OBT, 1941. 6.

⁷ Kiss Áron.: XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp., 1881. 574.

⁸ Méliusz J. P.: Az Arany Tamás elleni vitairat. Debrecen, 1562. 113. RMNY I 181

1559-ben tartották az első magyar református zsinatot Marosvásárhelyen. Itt a tiszántúli összes reformált egyházak egy szuperintendens kormányzata alá tömörültek. Méliusz volt az. Két éven belül pedig püspöki méltóságra emelték. Méliuszt előbb a debreceni egyházvidék választotta püspökévé 1561-ben a Debrecenben tartott zsinaton, melyen a lelkészek aláírták az egyházvidéknek készült hitvallást (*Confessio Debreciensis*). Így Méliusznak először ezen a kisebb területen volt püspöki joghatósága. Amikor a Nagyvárad környéki lelkészek 1562. július 19-én elfogadták a *Debreceni Hitvallást*, és testületileg egyesültek a debreceni egyházvidékkel, maguk is elfogadták Méliuszt püspöknek. A Tiszántúl más vidékei ezt követően csatlakoztak Méliusz szuperintendenciájához. Az 1567 februári debreceni zsinatig teljes egészében kialakult a Tiszántúli Református Egyházkerület.

A püspök „primus inter pares”-ként kormányzott, jogköre volt a lelkésszentelés, zsinaton és vizsgákon való elnöklés, új lelkészek felvétele, a generális vizitáció végzése. A Méliusz-kánonoskönyv úgy rendelkezik, hogy minden klerikus engedelmességni tartozik püspökének. A XXVIII. kánonban kimondja, hogy a nem engedelmességek „letétellel” kell büntetni.

A szuperintendensnek is korlátozva volt azonban a hatalma. Korlátozta őt a seniorok kollégiuma. Minden intézkedését velük egyetértésben volt lehetséges megtennie. Ezen felül számadással tartozott a generális zsinatnak.

Már Méliusz püspöksége alatt, az 1570-es évekre mindenütt létrejöttek az egyházmegyék és az ezeket egyesítő egyházkerületek. A kerületek egymástól függetlenek voltak, külön tartott zsinataikon maguk állapították meg területük valamennyi egyházközsége számára kötelező hitelveiket.

Kiépült az egyház teljes, ma is érvényes szervezeti formája: a közvetlen egyházkormányzás feladata a lelkipásztoroké, ezek fölött állnak a közülük kikerülő senior-esperesek és a szuperintendens-püspökök (utóbbi akkor még nem minden kerületben); a legfőbb egyházhatalom a kizárólag lelkészekből álló zsinatoké volt.

Az egész rendszer mögött ott állt támogatásával, vagy kényszerítő, büntető hatalmával a világi hatóság: város, vármegye, földesúr, Erdélyben a fejedelem és tanácsa, valamint az országgyűlés.

Ezt a rendszert eredetileg a lutheri irányzat alakította ki. Luther megtartotta a püspöki vezető tisztséget, míg a helvét reformáció a demokratikusabb vezetést fogadta el. Zwingli az irányítást és felügyeletet a hívek által választott presbiteri testületre ruházta; Kálvin még tovább ment amikor eltörölte a püspökség intézményét és demokratikus egyházkormányzatot vezetett be. A jellegzetesen lutheri egyházkormányzati modellt vette át a magyarországi helvét hitvallású református irány is (sőt az Erdélyi unitarizmus szintén hasonlóan szervezkedett).

VI. Harc a helvét irány győzelméért

Méliusz több fronton is vezette azt a harcot, melyet a református egyház létrejöttéért és megszilárdulásáért folytatott jobbról a katolikus és lutheránus tanok ellen, balról az antitrinitárius irányzattal szemben.

Ehhez használt módszerei nagyon változatosak, sokoldalú reformátori módszerek voltak: hitviták, polemikus iratok, hitvallások, törvénykönyvek szerkesztése, káté összeállítás, bibliafordítások és -magyarázatok, énekszerzés, prédikációk.

Mindehhez nyomdára volt szüksége. A könyvnyomtatást tudatosan állította reformátori működése szolgálatába. Prédikációi nem szónoki művek, hanem értekezések, traktátusok, bibliai exegézisek, dogmák igazolása a Bibliából. A prédikálás szent hivatás volt számára, de „a kiáltó szónál” az írott, nyomtatott betűt többre becsülte, mert jól látta ennek mesze ható erejét.

Kolozsvár után a második állandó nyomdánk Debrecenben létesült. Huszár Gál vetette meg itt a könyvnyomtatás alapjait 1561-ben, aki Verancsics Antal egri püspök üldözése miatt menekült Kassáról Debrecenbe. Már ez év májusában megjelent az első debreceni sajtótermék, Méliusznak *A Szent Pál Apostol levelének, melyet a Kolossabeliekhez írt, prédikáció szerént való magyarázata*. Az 1562. évi *Confessio Catholica* szedése közben történt Huszár Gálnak Debrecenből való távozása, ám nyomdáját nem vitte magával. Legalábbis betűkészletének egy része Debrecenben maradt; Török Mihály nyomtatványaiban újra találkozunk vele.

Török Mihállyal egy időben egy másik nyomdász is tevékenykedett Debrecenben, az európai hírnevű Hoffhalter Rafael, aki Bécsből került a városba. A debreceni nyomda 1568-ban Török Mihály betegsége vagy halála miatt nem működött, végül 1569-ben Komlós András vette át vezetését és folytatta 1575-ig.

Méliusz a könyvkiadás mellett nagy gondot fordított a református iskolákra is. Buzdította a főurakat, városokat iskolák felállítására. „Azért hát urak, királyok, papok, rontsátok el a sok bálványt, clastromokat, csináljatok oskolákat azokból.”⁹

A reformátor a városi iskolából kifejlődött debreceni református iskola skolasztikus rendszerét ugyan nem szüntette meg, de a tantárgyakat és azok anyagát, a septem artes liberales a reformáció szellemében új tartalommal töltötte meg.

Jól látta Méliusz a reformációt s ezen belül a protestáns iskolákat is támogató feudalizmus ellentmondását: „Mert sokan abból akarnak az Istennek áldozni, az iskolákat és lelkészeket táplálni, amit erőszakkal, a természet törvénye ellen ragadoznak el alattvalóiktól.”¹⁰

⁹ Méliusz J. P.: Sámuel és Királyok két-két könyvének fordítása. Debrecen, 1565. 149. RMNY I 205

¹⁰ Kiss Áron: Im. 608.

A) Írói tevékenysége

Méliusz nagy kiterjedésű írói munkásságot bonyolított le a debreceni nyomda segítségével és annak legfőbb foglalkoztatója volt. Tőle származik a legelső magyar nyelvű s egyben a legrégebb magyar református hitvallási irat, dogmatörténeti dokumentum, a *Marosvásárhelyi Hitvallás* (1559), amely a hazai protestantizmus lutheri és helvét irányának elkülönülését jelzi. Ez a hitvallás egészében zwingliánus-bullingeri szellemű, de érvényesül benne a már Dévainál, majd Szegedi Kis Istvánnál megfigyelhető jellegzetes „media sententia”, vagyis közvetítő felfogás, hogy ti. az úrvacsorai jegyekben Krisztus teste-vére az ígértben van jelen a hit számára és nem testileg.

Ő a szerzője magyar irodalmunk első igazi, nyomtatásban is megjelent reformátori igehirdetésének, ez a *Kolosséi levél magyarázata* (1561).

A keresztyének vigasztalása és könyörgések – A hitről és a keresztyénségről (1562) című imakönyv az első magyar református imakönyv, melynek ugyancsak Méliusz a szerzője, és ő a szerkesztője vagy Szegedi Gergellyel a társszerkesztője az első magyar református énekeskönyvnek is (1562). Ezekből mára egyetlen példány sem maradt. Méliusz maga is szerzett énekeket, ma négyről tudunk. Bár ezek sem maradtak fenn, de szövegüket csaknem betű szerinti másolat őrzi.

Méliusz bibliafordító munkásságának első ránk maradt emléke a *Sámuel és Királyok két-két könyvének fordítása* (1565). A bibliafordításoknál nem szolgál, hanem értelemszerű, de azért hű fordításra törekedett. Vallja, hogy a jó fordítás egyúttal a legjobb magyarázat. „Isten segítségéből ami kicsiny értelmet Jehova adott, úgy akarom fordítani, hogy minden megértse; nem bötűt bötűre, hanem úgy, hogy sem a textust el nem hagytam, sem az értelmet. Ez pedig az igaz magyarázat.”¹¹ A lapszéli jegyzetekben gyakran közölt régészeti, földrajzi, fogalmi, tárgyi és történeti magyarázatokat. Magyarázataiból a kortörténeti adatokon kívül megismerhetjük társadalomkritikáját, szociális és etikai témájú gondolatait is. „Ilyen pártolás vagyon Magyarországon is: kiűzik s meg behozzák a királyokat.”¹² A királyt és a nemeseket feddi és inti: „Hát ti is tisztartók ... ne kínozzátok a szegénységet.”¹³ mert „a pórál, aki Krisztus örököstársa, Isten fia, nem vagytok drágábbak”¹⁴. Az alattvalókkal zsarnokoskodó fejedelem egy sorba kerül nála a tolvajokkal: „...ha erővel, törvénytelen elveszed jobbágyod marháját, Isten mint hatalmas tolvajt megver érte, s még a te tulajdonodat is elveszi érte”¹⁵.

A korszakban elterjedt zsidó-magyar párhuzamba állítást alkalmazza Méliusz is, amikor Roboámhoz, Júda királyához hasonlítja a ma-

¹¹ Méliusz J. P.: Sámuel és Királyok ... előszavában

¹² U.itt 103b

¹³ U.itt 169a

¹⁴ U.itt 147a

¹⁵ U.itt 177a

gyar uralkodót és az elnyomó urakat: Roboám király a pogány nyúzó, fosztó, kevély és tökéletlen, állhatatlan népek, urak példája, akik a községet úgy tartják, mint egy oklatan barmot. Fiak, hát a jobbágyot jól tartásokat, ha a ti atyátok kínzotta.”¹⁶ Aktuális az a párhuzama is, melyben a babiloni uralom idején Júda földjén maradt zsidókhoz hasonlítja a magyar népet. Ezek a zsidók Izmaél vezetésével megölték az idegen hatalom, a babiloni király, Nabu-kudurri-usszur által feljükk helyezett helytartót, Gedáliát, mert nem voltak hajlandók Babilónia királyának szolgálni (2Kir 25,24-25). „A szegény scythiai magyarokba ezen vér szorult. Míg tíz fennáll benne, addig nem örömet engedhetik, hogy idegen bírja országokat.”¹⁷

A török kérdéssel foglalkozik *A Szent Jánosnak tött jelenésnek igaz és írás szerint való magyarázása prédikációk szerint* című művében. A végítélet távlatai és a történelem egymásba torlódnak. Gyula és Szigetvár elestét Isten igazságos büntetésének tartja. Miként más protestáns prédikátorok, ő is azt tanította, hogy a török Isten eszköze, amit bűneiért, vallási eltévelyedése miatt engedett a magyarságra. „Ha nem vétkeztünk volna, semmi büntetésünk nem lett volna. De a bűn hozott halált, minden ostort reánk.”¹⁸ „Lássátok urak, királyok, Isten a bálványozásért rontja, szaggatja kétfelé országunkat. Mint most háromfelé szakadott Magyarország a sok bűnért.”¹⁹ Ez a bűn Méliusz szerint elsősorban a katolikus vallás követése. „A Sátán és ördög széke az a nép, ország, ember, falu, város, gyűlés, ahol ez világ istene, az ördög uralkodik: azaz a bálványozást, paráznságot, hamis tudományt, emberi tudományt, emberi szerzést tanítanak; az Istennek igéjét, igazságát, szerzését, az igazságot, hamisságban fogva tartják meg, [...] igazságát, szerzését, az igazságot, hamisságban fogva tartják meg, [...] nem tanítják, hanem a pápa, Antikrisztus hamis hitét.”²⁰ Amennyiben a nép visszatér az igaz hitre – protestáns hitre –, Isten elveheti és el is veszi róluk a büntetést. „Soha se halál, se fegyver, sem kísértet, sem sokság, sem ördög, sem bűn, sem uraság, szegénység, háború meg nem bírhatja a keresztyéneket, soha nekik nem árthat.”²¹ Azzal biztatja a magyar népet, hogy a török is Isten kezébe van, és határt szab gonoszságainak: a „mohácsi ördögöket” is megítéli. „Dúl-fúl, haragszik e világ, de a te haragod és hatalmad nagyobb az ő haragjuknál; semmivé teszed őket, mint cserepeket.”²²

¹⁶ U.itt 156.p.

¹⁷ U.itt 238b

¹⁸ Méliusz J. P.: *A Szent Jánosnak tött jelenésnek igaz és írás szerint való magyarázása prédikációk szerint*. Várad, 1568. 177. RMNY I 259

¹⁹ Idézi: Bitskey István: *Hítviták tüzeiben*. Gondolat, 1978 70.

²⁰ Méliusz J.P.: *A Szent Jánosnak tött jelenések ...*

²¹ U.itt O

²² U.itt Pp.

A Gógról és Magógról szóló szakaszban a török-magyar fajrokonság elméletét hangoztatja. Szerinte a magyarok és a törökök egy ember gyermekei, mindkettő Japhetnek, Noé leszármazottjának fia: Tiras is, akitől a törökök származnak és Magóg is, aki a magyarok atyja. Ez a legrégibb török-magyar testvérelmélet. A magyaroknak Magógtól való származását illetően is eredeti gondolkodó, hiszen akkor nem ismerték azokat a műveket, amelyek ezt hirdették, ú.m. Anonymus, Constantinos Porphyrogenitos és a Bécsi Képes Krónika. Akkoriban elfogadták és fenntartották a népek azon nemzetségtáblázatát, amelyet az I Móz 10-ben és az I Krón 1-ben találunk. E szerint a földön észak felé elszaporodott népek Noé harmadik fiának, Japhetnek az ivadékai. Ezékiel próféta szerint északon lakott, tehát Japhettől származott Góg és Magóg erős harcos lovas népe.

A méliuszi nemzetség-származtatás nélkülözött minden tudományos ismeretet és módszert. Azt követte, amit korábban is tettek a történetírók, ti. a névalakok hasonlóságán alapuló primitív etimológizálást.

Ebben a felfogásban valószínűleg politikum is volt. Egyrészt az akkor a helvét reformációhoz hajló fejedelemnek, János Zsigmondnak a törökkel való szövetkezését lehetett célja igazolni. Az 1562. évi *Confessio Catholicában* is helyesli a törökkel együttes harcot Méliusz az ország védelmében: „szabad az országnak igazságos és törvényes védelmében, a nyilvános zaklatások, az osztozkodók, árulók, pártütők ellen, midőn nincsen elég serege a hatóságnak a zendülés lecsillapítására, a rablások elnyomására.”²³ Másrészt a török hatalom és vallás terjeszkedése ellen szólt, hiszen e népek istenellenesek, a pogányság jelképei, akiket Isten el fog pusztítani. Az iszlám terjesztését Méliusz így ítéli meg: „mihent az Török az ű hitire kezd haytani, azon túl elvesz birodalma.”²⁴ Isten fogja elpusztítani, más nem verheti meg a törököket, csak Isten.

Az egész Szentírásból való igaz tudomány című ajánlása is igen gazdag saját életére, Debrecen és az ország korabeli történetére vonatkozó adalékokban. Szól Török Bálint vitézségéről, fogságba eséséről és pusztulásáról. Ő maga Török János oltalmából 1558 óta volt Debrecenben, akinek halála (1563) óta „itt az szegény nyomorolt várassal nyomorgattam”²⁵, melynek háromszori égését (1564. szeptember 4. és 6., majd 1565. évi, amikor Székely Antal felégette) részletesen leírja. Hasonlóan Tokaj megszállását, Gyula és Szigetvár elését. „Mindezeket számlálom elő azért, hogy megértsük az mi nyomorolt országoknak romlását, háromfelé való szakadását: egyfelé a török császár, másfelé a római imperátor, harmadfelé az erdélyi birodalom bírja és kínozza. Látjuk ezt, hogy mind az két idegen nemzet becstelenül tart, ront, nyúz, fogyat naponként.”²⁶ Ennek fő oka az

²³ Kiss Á. ... 270.

²⁴ Méliusz J. P.: A Szent Jánosnak tött jelenésnek ...

²⁵ Méliusz J. P.: Az egész Szentírásból való igaz tudomány ajánlása

²⁶ U.itt 258.

a három bűn, amely már az Ószövetség népének is vesztét okozta: a bálványozás, a parázna tobzódás és a törvénytelenység.

Később az okokat nyolc pontban foglalta össze:

1. Bálványozás, Isten Igéjének megvetése.
2. A próféták és tanítók elutasítása.
3. Az isteni és természeti törvények elhagyása emberi rendeletek kedvéért. „Most Werbőczy dekrétoma szól, hallgat az Istené a pad alatt.”²⁷
4. Részrehajlás az igazságszolgáltatásban. „Jobb igazsága annak, aki hatalmasb, sok pénze vagyon.”²⁸
5. A nép törvénytelen kínzása és nyúzása, például amikor tized helyett ötödöt szednek tőle.
6. A szegényeknek hamis fortéllyal való kijátszása.
7. Az „eretnekeknek” pártfogásba vétele.
8. Az egymás gyűlölése, szeretetlenség.

„Júdás módra szeretjük egymást szembe, [...] de hát megett eláruljuk egymást. [...] Ahol nincs az szeretet, egyesség, hanem hasonlás, gyűlölség; a Krisztus mondja, el kell annak veszni az országnak. [...] Ne csudáljuk azért veszedelmünket, hanem az Istennek, mint a zsidók, teljes szívvel könyörögjünk, az ü Szentlelkével térítsen meg, tisztítson ki bűneinkből.”²⁹

Máig ismert művei közül legkésőbb felfedezett az *Institutio vera ... Propositiones...* (1571) (‘Igaz tanítás a hit fő ágazatairól...’) című műve, melyet csak 1964 decemberében fedeztek fel Genfben a Reformációörténeti Múzeum és Kálvin-könyvtár gyűjteményében. Címlapján Méliusz sajátkezű dedikációja olvasható Bézához. Itthon valószínűleg azért sem maradt fenn belőle példány, mert Báthory István erdélyi fejedelem 1571. szeptember 17-én igen szigorú cenzúrarendeletet adott ki, s minden nyomtatvány kibocsátását és terjesztését a maga előzetes fejedelmi hozzájárulásához és engedélyéhez kötötte. Bár Méliusz ezt a kiadványt a röviddel azelőtt megválasztott fejedelemnek és testvérének, Kristófnak ajánlotta, aligha nyerte meg vele a fejedelem tetszését és pártfogását: hiszen nemcsak a Szentháromság-tagadók ellen hadakozik benne, hanem támadást intéz a pápa, a szerzetesrendek, az áldozópapság és az átlényegülés katolikus dogmái ellen is, ami a római katolikus vallású Báthorynak inkább ellenszenvét válthatta ki, semmint pártfogását.

A legtöbb példányban fennmaradt, legkésőbb kiadott műve a *Herbárium*, mely csak a szerző halála után jelent meg Kolozsváron (1578). Nem idegen test ez írói munkásságában. Humanizmusa itt szembeszökőbb, mint bármely más írásában. A könyv fő motívuma az egész ember minden irányú gondozása; nemcsak lelki és szellemi, hanem testi bajainak orvoslása is. A könyv tartalmazza egyrészt 627 növényfaj (fák és fűvek) betűrendes jegyzékét és leírását 233 cikkben; másrészt a betegségek név-

²⁷ Méliusz J. P.: Sámuel és Királyok ... 22a

²⁸ Méliusz J. P.: Az egész Szentírásból való ... 258.

²⁹ U.itt 258.

sorát és a gyógyításra való szereket. Kereken 2000 magyar növénynevet közöl, mert ugyanarra a növényre néha 5-10-15 elnevezést is használt. „A Méliusz által feldolgozott növényfajták 99%-át jelenleg is gyógynövényként tartják nyilván.”³⁰

A tudatlanság, babonák és varázslások elleni küzdelem éppúgy áthatja ezt a művet, mint az a teológusi meggyőződés, hogy minden orvosság hathatós volta végső soron Isten szuverén akaratától függ.

Nemcsak egyes bibliai könyveket fordított le Méliusz, hanem a teljes Újszövetséget is (*Új Testamentum, 1567*) Ma már egyetlen példánya sem ismeretes, így tisztázatlan a kiadás körülménye. „Mídőn Heltai munkálkodnék a Szentírásnak kiadásán Erdélyben; az időben Méliusz Péter is kiadta az Új-Testamentumot Magyarországon”³¹ – jegyezte fel Bod Péter, az első magyar irodalomtörténész. 1776-ban Horányi is írt arról, hogy saját könyvtárának egyik darabja volt Méliusz Újszövetsége., valamint Debreczeni Ember Pál is feljegyezte, hogy ismeri a méliuszi fordítást. Heltai Bibliája 1551-65 között jelent meg, tehát ez időben kellett Méliusznak is kiadnia az övét. E kiadás létét tanúsító források Szegedet említik megjelenési helyül. Szeged ekkor már hódoltsági terület volt, kérdéses, hogy működhetett-e itt könyvnyomda. S ha igen, miért vitte művét kockázatos úton Szegedre Méliusz, ha Debrecenben és Váradon is lehetősége volt a kinyomtatásra?

Legnagyobb problémát mégsem a kiadás körüli bizonytalanság jelenti, hanem az a tény, hogy a mű elveszett. Ez nemcsak Méliusz művei sorában, hanem a magyar bibliafordítás történetében is űrt okoz.

Nem lehet pontos statisztikai összefoglalást készíteni műveiről, hiszen nem tudjuk, hány mű veszett el; az ismertek egy része pedig nehezen sorolható be pontosan műfaji kategóriákba. Valószínű, hogy a nyomtatásban megjelent művek száma 45-50 között van, a kéziratban maradtaké is tízen felül. Elkallódott leveleinek, felterjesztéseinek, további zsinati stb. irományainak száma ismeretlen.

Ezek a számok így is bizonyítják, hogy Méliusz a magyar reformáció egyik legtermékenyebb írója volt, aki viszonylag rövid életideje alatt kiemelkedően sokat alkotott.

B) Zsinatok és hitviták

Debrecenben már 1551-ben is tartottak protestáns zsinatot, tehát hét évvel Méliusz érkezése előtt. A zsinatok tartásának igazi idejéről azonban Méliusz püspöksége alatt beszélhetünk.

³⁰ Nagy Barna: Méliusz P. művei. In: A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp., 1967.

³¹ Bod Péter: A Szent Bibliának históriája Szeben, 1748 142.

Az 1559-es első magyar református zsinaton Marosvásárhelyen Méliusz Dávid Ferencsel és Heltai Gáspárral együtt harcolt a lutheránizmus ellen, akikkel 1559. augusztus 18-án még írásba foglalta a református hitelveket (*Marosvásárbelyi Hitvallás*). Ezzel nem zárult le a harc. Az erdélyi szász lutheránusok még évek múlva is támadtak: bevádolták a debreceni eklézsiát külföldi fejedelmeknél és egyetemeknél, hogy az elvet minden hitágazatot és törvényt.

1561-ben Nagyváradon, Debrecenben és Egerben tartottak zsinatot. Az egri, a hitükért és vallásukért üldözött egri és egervölgyi reformátusoknak Ferdinánd előtti önvédelmük megszervezése céljából ült össze. Verancsics Antal a török udvarnál végzett követsége jutalmául 1557-ben megkapta Eger várának parancsnokságát és az egri püspökséget. Már 1560. január 20-án panaszolta a királynak, hogy „a jászberényiek azért akarnak ellene a királyhoz Bécsbe követeket küldeni, mert őket Luther követésétől eltiltja és terhökre van, mert nem engedik magokat a katolikus kegyesség útára visszahívatni.”³² Négy hónappal később már azt állapítja meg, hogy Egerben és a szomszédságokban a köznép, a nemesség és a katonák többsége is lutheránus. Verancsics erre felszólította a prédikátorokat, hogy hagyják el a püspökséget vagy térjenek vissza a katolikus hitre. Amennyiben ennek nem tesznek eleget, akkor börtönbe veti őket. Miután a prédikátorok nem tettek eleget a felszólításnak, őrizetbe vették őket. A katonák erre tömegesen felzendültek és azzal fenyegettek, hogy mindannyian elhagyják a várost, sőt a nép is velük tart, azaz Eger egészen őrizet nélkül marad. Verancsics térítő tevékenysége és zaklatásai ellen az egri protestánsok hitvallást kívántak megfogalmazni. A katolikus előjárók összeesküvéssel és pártütéssel vádolták őket a királynál, ti hogy az új egyház a király ellen tör. A protestánsok Méliuszhoz fordultak segítségért, hogy igazolják a király előtt ártatlanságukat a vádakkal szemben. „... miként már a sz. kir. felségtek biztosainak és követeinek megmutattuk, hogy a mi szövetekezésünk nem királyi felségtek ellen történt, hanem a hit és üdvösség ügyében, az igaz vallás, tudomány és lelkeink üdvéért; úgy most is az Istennel bizonyítjuk, hogy az lelkeink táplálataért és üdvéért lett.”³³

Már készen volt az a terjedelmes hitvallás (*Confessio Debreciensis*), melyet ekkor adott át az egervölgyieknek Méliusz. Szerzői voltak még rajta kívül valószínűleg Szegedi Gergely és Czeglédi György is. Van olyan felfogás, mely egyedül Méliusz művének tekinti a confessiot, melyhez társai csupán az anyag összegyűjtésével járultak hozzá. Maga Méliusz is 1564-ben a hitvallást a maga munkájának mondja.

A hitvallás határozottan helvét irányú. Puritán erkölcsöket és egyházi szolgálatot követel; az istentiszteletből kizár az evangélium szel-

³² Kiss Á. ... 61.

³³ U.itt 156.

lemével ellenkező minden szertartást, elveti a bálványoknak, oltároknak, képeknek nemcsak tiszteletét, de jelenlétét is, elutasítja a fülbegyónást; a purgatóriumot „ördögi költeménynek”³⁴ nevezi. Tagadja a katolikus átlényegülés dogmáját, azt vallja, hogy az úrvacsorában „nem testileg közölte-tik a Krisztus teste a testtel, hanem szellemileg”³⁵ a lélekkel. Elveti a jó cselekedetek érdemes voltát, és a hit által való megigazulást hirdeti. Teológiai magyarázatait egyszerű nyelven és jól érthető példákkal tárta a hívek elé. „Emberi érdem az üdvösséget épp úgy soha el nem éri, mint a cigány, lován a török lovast, a teknősbéka a nyulat.”³⁶

Aktuális társadalmi kérdésekben is eligazítást adott. A „hatóság” nála Isten rendelése „a jók védelmére és a rosszak irtására”.³⁷ Meghatározta a törvényes hatóság kötelességeit: „Harcoljanak a hazáért és ügyeljenek fel annak védelmére. Az akadémiákat és iskolákat, melyek az ige veteményes kertei, az ország jövedelméből gondozzák. Veszítsék el a gonosztevőket, rablókat, oltsák ki a zsványbandákat, büntessék testi hatalommal a megcáfolt, makacs és igazságnak nem engedő eretnekeket. [...] Ne pusztítsák ki és ne rabolják el erőszakkal törvénytelenül amaz isteni parancs ellenére: Ne lopj! az alattvalók örökségét és birtokait. [...] Mert valamint magános embernek nem szabad az Isten törvénye ellen elrabolni a mások javait, úgy a hatóságnak sem szabad az. A törvényes adón felül semmit sem szabad kicsikarnia.”³⁸

Ezzel együtt megfogalmazta azt is, hogy mivel tartoznak az alattvalók a hatóságoknak. Tisztelettel, félelemmel, adóval és illetékekkel bérrükből és jószágaik jövedelméből.

Összezsengenek ezek az elvek a csak később, 1562-ben Bullinger által megfogalmazott *II. Helvét Hitvallásnak* a világi felsőbbbségtől és az alattvalók kötelességéről szóló tanításával. Eszerint „minden felsőbbbséget maga Isten rendelt az ember békességére, nyugalomára, mégpedig úgy, hogy e világon az első helyet foglalja el” (XXX. fejezet)³⁹. Az alattvalók kötelességét is meghatározta Bullinger itt: „...minden alattvaló ismerje fel a felsőbbbségben Isten jótéteményét. Tiszteljék és becsüljék a felsőbbbséget, mint Isten szolgáját, szeressék, járjanak kedvében és imádkozzanak érte, mint atyjukért, továbbá engedelmeskedjenek minden jogos és méltányos rendelkezésének. Végül pedig fizessék hűségesen és szívesen a vámokat és adókat és más ilyen természetű szolgáltatásokat. [...] Aki ellene támad a felsőbbbségnek, Isten súlyos haragját vonja magára. Elítéljük tehát a fel-

³⁴ U.itt 135.

³⁵ U.itt 145.

³⁶ Idézi: Bottyán János: i.m. 38.

³⁷ Kiss Á. ... 175.

³⁸ U.itt 175-176.

³⁹ A II. Helvét Hitvallás In: A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai. Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének Sajtóosztálya, Bp. 1954. 194.

sőbbség minden megvetőjét, a lázadókat, az állam ellenségeit és a pártütő semmirekellőket, egyszóval mindazokat, akik akár nyíltan, akár alattomban kibújnak előírt kötelességeik alól” (XXX. fejezet)⁴⁰.

Méliusz az alattvalói engedelmességnek egyetlen határt szabott: „mindazokban miket csak az Isten ellen nem parancsol a hatóság, engedelmeskedni kell annak. De ha valamit a természeti törvény avagy az Isten dicsősége és törvénye ellen parancsol: abban a hatóságnak sem kell engedelmeskedni. Mert inkább kell félni Istentől mint emberektől”⁴¹.

„Kétfélék a hatóságok: jók és rosszak. [Isten] a rossz fejedelmek által, kiket az ő bosszújából ad mint az ő haragjának ostorait, haragját mutatja ki a föld lakói ellen. [...] Engedelmeskednünk kell pedig az Úrért és lelkiismeretért még a rosszaknak és gonoszoknak is, kik törvényes hatalommal bírnak. [...] és mint Krisztus parancsolta, hogy a hitetlen császárnak is adjuk meg az adót.”⁴²

Ez az alattvalók kötelessége. Az ítélet és büntetés pedig Istené; ez adhat bizodalmat a népnek. „Meg fogja pedig az Úr büntetni, s el fogja törteni a gonosz és zsarnok fejedelmeket, mint az ő haragjának szolgálait, vesszeit és pálcáit. [...] A jó fejedelmek az isteni könyörületesség, irgalom szolgálói, az isteni erények tükrői s képei. [...] A jó fejedelmeknek az Istent kell követniük és semmit nem kell törvénytelenül az Isten és országuk törvénye és rendelése ellen cselekedniük.”⁴³ „Ha a törvényes hatóságok hatalmukat igazságosan bírják, engedelmeskednünk kell nekünk, mert ez királyi jog. Tehát sem ellenök nem kell szegülnünk, sem ajándokul nem kell javainkat nekik oda adnunk, mivel az Úr parancsolja, hogy mindenek engedelmeskedjenek a hitetlen királynak. [...] Az ítéletet Istenre kell bízni, aki megbünteti mint rablókat és tolvajokat mindazokat, akik az Isten és természet törvénye ellen benyelik alattvalóik javait. De ha Isten törvénye ellen parancsolnak valamit, például hogy a bálványokat imádjuk, raboljunk és igazságtalanul öljük meg az ártatlanokat, teljességgel nem kell nekik engedelmeskednünk.”⁴⁴ Kötelesség és parancs, isteni törvény tehát az engedelmesség, melynek határa egyedül a bűnre való felszólítás megtagadása. „Ne vétkezz az Isten ellen, földi urad kedvéért.”⁴⁵

Korántsem akarta Méliusz a feudális társadalom megváltoztatását, de abban törvényességet követelt. Gátat kívánt szabni a mértéktelen terhekkel és a felsőbbségek túlkapásaival szemben.

Eredetileg a lutheránusok hirdették az engedelmességet, a kálvinisták pedig az ún. ellenállás jogát. Luther az 1523. évi *A világi hatalmasságról* című írásában foglalkozott e kérdéskörrel. A szerző itt Pál apostolt

⁴⁰ A II. Helvét Hitvallás ... 194-195.

⁴¹ Kiss Áron: Im. 176.

⁴² U.itt 177-178.

⁴³ U.itt 178.

⁴⁴ Kiss Áron: Im. 179.

⁴⁵ U.itt 270.

idézi: „Minden lélek engedelmeskedjék a felső hatalmasságoknak, mert nincsen hatalmasság, hanem csak Istentől: és amely hatalmasságok vannak, az Istentől rendeltettek” (Róm 13,1). A jog birtokosainak kedvez Luther: „Nem lenne helyes, ha az urak elejtenék jogukat a robotra, mert a parasztnak terhekkel kell megrakodva lennie, különben elpajkosodik.”⁴⁶

Kálvin ellenállási tanában viszont „a néptől szervezett bizonyos felsőbbbségek”⁴⁷ az ellenállási jog letéteményesei. Az egyes ember e felfogás szerint sem lázadhat az uralkodó ellen, még ha az zsarnok is.

Méliusznál nem szerepel ez az ellenállási jog. Ez is bizonyítja, hogy nem nevezhető egyszerűen „magyar Kálvinnak”, ahogy ezt néhány egyháztörténész tette. Teológiájának jellemzője inkább az eredetisége. Bár jól ismerte kora hittudósainak teológiai rendszereit, s azoknak elemeit felhasználta, de úgy, ahogy ez számára és a hazai viszonyokra alkalmazva szerinte elfogadható és helyes volt. Jelen esetben azt bizonyította Ferdinánd előtt, hogy semmi olyat nem tesznek és nem hirdetnek az egri protestánsok, ami a király, a püspök vagy az urak tekintélyét sértené, hatalmát tagadná, ellenük lázítana. Ők csak hitüket nem akarják megtagadni.

Méliusz debreceni működése idején nagy hatással volt sokakra a Felvidéken és Erdélyben évek óta agitáló és vitázó Francesco Stancaro krisztológiája, mely szerint Jézus Krisztus csak emberi természete szerint közbenjáró. Hiába űzték el Stancarot, a magvak már el voltak hintve.

Hamar behatoltak a városba az észak-olasz–délkelet-svájci antitrinitárius hittételek is, először Kőröspeterdi Arany Tamás fellépése nyomán, aki azt hirdette, hogy Krisztus nem Isten, hanem csak Istennek fia és embernek fia. Mint ilyen, kisebb az Atyánál, csak főpapi közbenjáró, amit az bizonyít, hogy meghalt és az Atyától támasztatott fel. A Szentlélek sem más szerinte, mint Isten ajándéka; azaz tagadta a három személyt a Szentháromságban. „A Krisztus nem Isten - úgymond -, hanem csak Istennek fia és embernek fia, mert az írás sehol nyilván Istennek nem mondgya, hanem embernek fiának mondgya. Azt is mongya, hogy küssebb Attyánál, megholt, Attyátúl támasztatott föl, küldetett pap, közbenjáró, kér Attyátúl, Attyának könyörög, hogy ne hadgya, megdicsőítse.”⁴⁸

Méliusz Arany Tamás elleni vitairatának előszavából – melyet Huszár Gál, a könyv kinyomtatója írt – kiderül, hogy Aranynak szándéka volt nézeteinek Debrecenbe is híveket szerezni. „...szólok rövid beszéddel csak az minapi disputációkról, kiket Aran T. nagy készüllettel alattomba a ti várastokba be hozott és indejtott vala. Egy előben mennyi sok

⁴⁶ Magyarország története I. főszerk.: Pamlényi E.-Székely Gy., Gondolat, Bp., 1964. 196.

⁴⁷ Kálvin János: A keresztyén vallás rendszere. Pápa, 1909-1910. 777.

⁴⁸ Méliusz J. P.: Az Arany Tamás elleni vitairat. Debrecen, 1562. idézi: Révész Imre, Századok, 1936. 52.

jámbor keresztyéneket háborejtott vala meg az ő Arriánus tévelgésivel és az Isten ellen való egyéb sok eretnokségivel.”⁴⁹

Méliusz felismerte az egyházat fenyegető veszélyt, ezért hamar felvette a harcot. Az 1561. november 30-tól december 14-ig tartó templomi vitán Arany visszavonta tanait, és reverzálist adott magáról: „Én Keres Peterdi Arany Tamás vallást és bizonyoságot teszek az egy Istennek, Atya Istennek, Fiú Istennek, Szentlélek Istennek, mind itt az N. Török János uram házában való nemes uraim előtt, ti Gergel pap debreceni plébános, [...] Somogyi Péter pap, püspök [...], Gál pap, Miklós pap stb. előtt az én hitem szerint az mint megesküdtem az prédikátor uraim előtt, szabad akaratom szerint, hogy ezek ez vallások, akiket Istennek szájából ez én levelemben megirattam, igazak, és az én előbbi tévelgyéseim, kik ellene vóltanak ezeknek, hamisak...”⁵⁰ Később mégis az unitáriusokhoz csatlakozott.

1566-ban Egri Lukács lépett fel. Ő sem tartotta a Fiút és Szentlelket az Atyával egyenlőnek és mindkettőt az Atyától származtatta.

Károli Gáspár az általa összehívott 1566-os gönci zsinaton kívánta rendezni a kérdést. A zsinat összeült, de Egrit nem lehetett rábírnai tanai visszavonására. Károli ekkor Méliuszhoz fordult segítségért. 1568. január 5-ére hívtak össze zsinatot a reformált egyházak számára Szikszóra. Ez a zsinat nem ült össze, ezért újnak az összehívására került sor, melyet még ugyanabban a hónapban Kassán meg is tartottak. Méliusz és a zsinat eretneknek nyilvánította Egri tanait, s mivel ő nem állt el ezektől, a zsinat fogságra ítélte, ahonnan csak öt év múlva, tanai megtagadásával szabadulhatott (mások szerint jászói börtönében halt meg 1574-ben).

Legnagyobb hitvitát Méliusz Dávid Ferencsel vívta, aki korábban katolikus papból lett előbb lutheránus püspök, majd református (1559), éppen Méliusz hatására. Dávid azonban az 1566. március 15-i tordai zsinaton már unitárius tanokat hirdetett. Ezen a zsinaton kezdődött a Szentháromság-tana elleni első nyílt támadás, mely tanokat Dávid mellett Blandrata György, János Zsigmond fejedelem udvari orvosa is képviselt. Tanításuk lényege, hogy Isten úgy lényegére, mint személyére nézve csak egy.

A vitát nem tudták Tordán lezárni, így ez év áprilisában a gyulafehérvári zsinaton is folytatták. Dávidék továbbra is hirdették, hogy a Fiú csak megistenült ember, a Szentlélek pedig nem más, mint az Atya kiséző ereje, azaz mindkettő az Atyának alárendelt.

A kálvinisták május 19-ére újabb zsinatot hívtak össze Marosvásárhelyre. Dávid ezen a zsinaton a *Heidelbergi Kátét* saját tanai értelmében átdolgozta. Az átdolgozott szöveget az unitáriusok Méliuszék elé terjesztették. Végül a közösen megállapított szöveg 1566-ban Kolozsvárott

⁴⁹ Századok, 1936. 50.

⁵⁰ Az Keres Peterdi Aran Tamás vallási... Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, szerk.: Révész Imre, 1873. 50.

Heltai Gáspár nyomdájában jelent meg. Az eredetiből kihagytak 26 kérdést és ezek helyébe ugyanannyi újat iktattak be. A betoldott anyag jelentős részén Dávid és Blandrata szelleme az uralkodó, végeredményében mégis kompromisszumnak tekinthető ez az átdolgozás. Az antitrinitarizmus kibontakozását azonban nem lehetett kompromisszumokkal feltartóztatni. Erre Méliusz hamarosan rájött, s ekkor új utat kezdett. Hozzákezdett egyháza belső megerősítéséhez.

Az 1567-es debreceni zsinat

Méliusz a győzelem reményében 1567. február 24-ére ismét zsinatot hívott egybe. Itt akart végleg megmérkőzni Dáviddal, de az unitáriusok közül senki nem jelent meg. Mindazonáltal a zsinatot megtartották. A három napig tartó gyűlést (február 24-26) egyházszervező zsinatnak nevezi az egyháztörténelem. A zsinat egyben a tiszántúli egyházkerület kialakulásának is jelentős állomása, mert itt voltak először együtt a fokozatosan összekovácsolódott hatalmas egyháztest 14 egyházmegyéjének képviselői, élükön az espereseikkel. Méliusz meghívta a szomszédos tiszáninneri megyéket is, melyek közül háromnak a megbízottai meg is jelentek. Ez is mutatja, hogy a zsinat egybehívója a területi illetékességét meghaladó egyetemes intézkedő szerepet szánt a zsinatnak.

Legfőbb intézkedései voltak:

1. Tagadták az antitrinitarizmus tanításait.
2. Méliusz előterjesztésére a zsinat bevette a Bullinger-féle ún. *II. Helvét Hitvallást* és elfogadta a Béza-féle hitvallást.
3. Megbízta Méliuszt két hitvallás és egy kánonoskönyv elkészítésével.

A debreceni zsinat minden intézkedése sorsdöntő jelentőségű volt nemcsak a tiszántúli egyházkerület, hanem az egész magyar református egyház további életére nézve.

A kánonoskönyv bevezetése és záradéka kihangsúlyozza, hogy a *II. Helvét Hitvallást* a genfi egyház tanításaival együtt elfogadják. Az ifjú magyar református egyház ebben az értelemben szerves része lett az európai református egyházak közösségének, miután a *II. Helvét Hitvallást* a svájci kantonok többsége (pl. Zürich, Genf, Bern), majd a pfalzi és skóciai egyházak még 1566-ban elfogadták, később a franciák és lengyelek is követték példájukat.

A zsinat határozatait és munkálatait három könyvbe foglalták. Az elsőt Méliusz latinul írta, és a fejedelemnek ajánlotta. Ennek címe magyarra fordítva: *Rövid hitvallása a debreceni zsinatra egybehívott pásztoroknak*. A második könyvet, *A Debrecenbe összegyűlt keresztyén prédikátoroknak igaz és Szentírás szerint való vallásuk* címmel magyarul fogalmazta a szerző, hiszen ezt a debreceni, kassai, nagyváradi, nagyszombati kereskedőknek, „áros népeknek” ajánlotta. És ezen a zsinaton született meg az *Articuli Maiores*, a Magyarországi Református Egyház legelső törvénykönyve, a magyar protestáns egyházjog alapforrása, mely az egyházkormányzat alakját is meghatározta.

A latin hitvallásnak – mely 12 cikket tartalmaz – kb. a kétharmadát, a magyarnak – mely eredetileg 14 cikkből állt, ám csak hiányosan maradt fenn – mintegy a felét szentelte Méliusz az athanasiosi Szentháromság-tan védelmének Dávidék tételeivel szemben. Emellett más teológiai kérdésekkel is foglalkozott, úgy mint a predesztinációval, úrvacsorattal, a halottak halál utáni állapotával.

A magyar szövegű hitvallásban, melyet a püspök a kereskedőknek szánt, az Isten akaratával egyező és az azzal ellenkező kereskedésről írt. Jónak azt a kereskedést tartja, amely megfelel az általa meghatározott elveknek:

1. Isten nevében, az ő tisztességére és az egyház épülésére legyen.
2. Az ember elsődleges feladata Isten országának keresése. E szerint nem lehet fontosabb a kereskedés és vagyonszerzés, mint az Isten dolgaival való foglalatosság.

3. Csalással ne szerezzen senki többet; igazságos mértéket kíván.

4. Az adót és minden más köztartozást teljesítsék a kereskedők.

Természetesen ebben a művében is komolyan foglalkozik teológiai kérdésekkel, melyeket elsősorban az antitrinitarizmussal szemben fogalmazott meg. Elterjesztését ez esetben a gyülekezetek és a társadalom legmozgékonyabb tagjaira bízta. Ennek megfelelően alakult a hitvallás tartalma, felépítése és stílusa is. Nem egyszerű fordítása ez tehát a latin hitvallásnak, hanem népszerű újrafogalmazása.

E művének célját, vagyis az Isten akarata szerinti kereskedést úgy tűnik nem érte el, hiszen egy évvel később még mint komoly problémáról szólt a kereskedők „bűneiről”: ... „a katona rend után ők [az áros nép] merültek be a bűnbe: Csalárdság a marhavételbe és lopás, csalárdság és lopás a harmincadlásba, lopás, sok hamis eskövés az eladásba; sokaknak semmi gongyok Isten tisztességére nincsen, éjjel-nappal csak a marhakeresésbe jár, nyomorult szegényeket nem táplál, hanem csak mint egy mézsárszékre hízlalt tulok magát hízlallya, irigység, álnokság, uzsora és egyéb sok vadhús benne. Hát igazán kereskegyetek, Isten áldása gazdagítson, ne a Sátán gyönyörködtető hazugsága ...”⁵¹

Az *Articuli Maiores* című kánonoskönyv jelentősége az, hogy az unitáriusokkal harcban álló református egyház legfontosabb tanbeli, szervezeti, kormányzati, fegyelmezési és korabeli életkérdéseit válaszolta meg 74 cikkében. A Bibliát törvényhozó forrásként szerepelteti. Eszerint az egyházi törvényszék állapítja meg a bűnösséget, melyért az egyházból való kirekesztés jár. Az ítélet kimondása és végrehajtása már a világi hatóságok dolga. Kifejezi azon igényét, hogy a világi bíróság is szentírási rendelkezések szerint működjön. Megrója azokat a magisztrátusokat, amelyek Werbőczy törvénykönyvét, vagy bármilyen emberi törvényt a Biblia elé helyezik. „A királyok, fejedelmek, törvényhatóságok, tisztviselők és bírák

⁵¹ Méliusz J. P.: A Szent Jánosnak tölt jelenésnek ...

szentek és feddhetetlenek legyenek, és igazságosan uralkodjanak. [...] A fejedelmek tartsák kezöknel a Bibliát, s tegyék elibe az Istennek Mózesnél és a prófétáknál megírott törvényét minden császár parancsainak. [...] Az isteni törvény és igazságszolgáltatás legyen minden népek törvényének és igazságszolgáltatásának szövétneke és szabályozója. [...] Egyetemes parancs ez a fejedelmekhez: «A gonosztevőket ne engedjétek élni» 2 Móz 21,22 «A fejedelmek azért viselik a fegyvert, hogy megbüntessék a gonoszokat» Róm 13 [...] De haj. Most a fejedelmek palotája tömve van e rosszak özönével: keveset találunk, akik e bűnöket kárhoztatják, igazán és józanon élnek.” (LVI. cikk)⁵² A hatalmasok eszerint nem töltik be Istentől kapott feladatukat. Ez azonban nem mentesíti az alattvalókat kötelességük alól, akik továbbra is engedelmességgel, tisztelettel, adóval, dézsmával és más illetményekkel és jövedelmekkel tartoznak a hatóságoknak. Bármelyik fél mulasztja el kötelességét, vétkezik vele, bűnt követ el. A fejedelmek és alattvalók viszonya Méliusznál a természet törvénye alapján tehát jogok és kötelességek kölcsönösségén alapul. „Tehát midőn a fejedelmek nem adják meg az alattvalóknak tartozásukat, amint az a nép vétkezik, mely nem adja meg a fejedelemnek, ami az övé: épp úgy vétkeznek a fejedelmek, ha oltalmazhatnának és nem oltalmaznak.”⁵³ Ha pedig ennek teljesítésére képtelenek, akkor alattvalóik adójából és minden más szolgáltatásaiból engedni tartoznak, mert a munka nélkül (itt az „oltalmazás” elmulasztásával) vett jutalom a lopás egy neme. Ezzel a szerző radikális hangot ütött meg, amihez hasonló inkább csak a parasztmozgalmak eszmevilágában fordult elő. Ez a gondolat a debreceni tőzsér-kalmár érdekcörből és a város sajátos politikai helyzetéből származhatott. A három országrész, a királyi, az erdélyi és a török hódoltsági terület összességében fekvő Debrecen különleges problémája volt, hogy három ütköző hatalom feszültségében kellett élnie. Behódolt a töröknek, mert védelméről senki sem gondoskodott, de e magatartásért neheztelt rá a bécsi udvar. A Habsburgok zsoldjában álló Székely Antal feldúlta és kifosztotta a várost (1565). Debrecen kérdésévé vált ezután, hogy mi jogon sarcolja a várost a király, ha nem tudja/akarja megvédeni a töröktől. De Méliusz kérdésében sok száz töröknek behódolt falu kérdése is benne volt: miért kell adót fizetni a magyar földesúrnak, ha ennek ellenértékét, a védeltséget nem tudja biztosítani? Mi ez, ha nem lopás? „Mert minden hatalmasság Istentől van: tehát szükség mindenkinek engedelmeskedni. Innen erednek az alattvalóknak elpusztulásai, kifosztásai, mely rosszakban a fejedelmek a bűnösök, midőn megtiltják, hogy ne vessék mások alá magokat, pedig őket azok zsarnokságától nem tudják megvédeni.”⁵⁴

Ennek kimondását nem lázításnak szánta Méliusz, inkább a város behódolását akarta igazolni vele, és még mindig hitt a fejedelmek magatar-

⁵² Kiss Á. ... 589-590.

⁵³ U.itt 607.

⁵⁴ U.itt 608.

tásának megváltoztathatóságában, jobbíthatóságában. De főképpen Istentől rendelt kötelessége, mert „[...] akarja és parancsolja az Úr, hogy a királyokat és fejedelmeket meg kell feddeni” (LXXI. cikk).⁵⁵ A bűnös fejedelmeket meg kell feddeni és el kell tiltani Isten igéjének a hallgatásától és a sákramentumokkal való éléstől, végső soron pedig ki kell közösi-teni őket az egyházból is.

A jobbágyok érdekeit és érzéseit fejezte ki Méliusz akkor is, amikor lopásnak nevezte, ha a fejedelmek, hatóságok igaztalanul elnyomják és sarcolják alattvalóikat. Az ilyen törvények végrehajtása azonban a feudális viszonyok között csak illúzió maradt.

E zsinat után is folytatódott a nyílt hitvita.

Az 1568. január 6-i tordai országgyűlési törvény mindenütt megengedte az evangélium szabad hirdetését, és újból kimondta a prédikátor szabad választását.

Az 1568. március 8-17-i gyulafehérvári zsinaton találkozott újra Méliusz és Dávid. A zsinaton megjelent a fejedelem is, s vele Csáki Mihály kancellár, Békés Gáspár belső titkos kamarás más udvari főemberekkel. A zsinat témája a Szentháromság és Jézus Krisztus öröktől való születésének kérdése volt. A vita egyik fél oldalára sem dőlt el, mindegyik kitarított a maga nézete mellett. Gyakorlatilag mégis az unitáriusok lettek a nyertesek. Első volt maga a fejedelem, János Zsigmond, aki Békés Gáspárral együtt csatlakozott az antitrinitáriusokhoz, s példájukat követte hét belső titkos tanácsos, a főhaditanács, a fejedelmi tábla és a nemesség számos tagja.

A gyulafehérvári disputáció hatásának ellensúlyozására a tiszántúli és tiszáninneni reformátusok zsinatok tartását határozták el. Méliusz Nagyváradra, Czeglédi Ferenc lizskai lelkész, a zempléni egyházmegye esperese Sárospatakra hívták össze kerületük zsinatát. A nagyváradi zsinat egyben hitvitának is volt tervezve, de Méliusz nem közvetlenül hívta meg Dávidékat, hanem a fejedelemhez küldte el vita céljára 21 pontban összeállított tételeit. Dávid ezért nem is ment el Váradra, hanem a tételek cáfolatát írásban juttatta el Méliuszhoz. A zsinat a fejedelem jelenlétében folyt le 1569 októberében, aki Békés Gáspárt nevezte ki moderátornak. Békés a vita alábbi sorrendjét állapította meg: első nap az Atyáról, második nap a Fiúról, harmadik nap a Szentlélekről, negyedik nap Krisztus istenségéről vitatkozzanak. A viták hatására kb. 3000 ember tért át az unitárius hitre. A nép most is követte vezetőit: a fejedelem által követett irányt tartotta most már helyesnek az udvar, a nemesség és a nép is. Egyedül a szászok maradtak hívek Luther tanához Erdélyben, mint sajátos német valláshoz.

A nagyváradi hitvita után a frontok lassan megmerevedtek. Egyre kevesebb remény maradt arra, hogy a két tábor egyesítése hitviták rendezésével még elérhető lesz. Méliusz és trinitárius társai a fejedelem előtt

⁵⁵ U.itt 609.

most már véglegesen kegyvesztettek lettek. Az unitáriusok pedig János Zsigmond támogatása mellett már olyan erősnek érezték magukat, hogy Erdély határain túlmenő terjeszkedésre is gondoltak. Méliusz minden ellenállása dacára is sikerült az unitarizmusnak legalább átmeneti időre a tiszántúli református egyházkerület Körös–Maros-táji alföldi részeibe behatolnia, s ott gyülekezeteket alkotnia.

A korban a vallásos mozgalmak iránti általános érdeklődést jegezte fel Borsos Sebestyén krónikájában: „A király ... a három tudós emberek [Dávid, Blandrata, Franchen] értelmén állapodék meg. [...] A király mellé állának sokan a magyarságos urakban is, ú.m. a Kendiek és sokan többen is; azután a városok közül Kolozsvár, Torda, Deés és a székelységben is néhány faluk és darab földek a székely főemberekkel együtt. [...] Akkori napokban hallottál volna egész Erdélyben minden helyeken a köznéptől sok esztelen disputatit és pántolódást: falun, városon étel-ital közt, estve-reggel, éjjel és nappal, prédikátoroktól a prédikáló-székből sok káromlásokat és mód nélkül való kárpálódásokat a két religio, ú. mint a calvinista és ariana religion valóktól disputálást hallottál volna.”⁵⁶

A tömeges áttérések ellenére mégsem beszélhetünk egyértelműen unitárius győzelemről. Méliusz még egyszer akart találkozni Dáviddal, ezért 1570-ben újabb zsinatot hívtak össze a helvét reformátorok. Ez 1570. július 26-án ült össze Csengeren. Az unitáriusok ezen sem jelentek meg. A jelenlevők elfogadták a Méliusz által szerkesztett hitvallást, melyet a püspök még ugyanabban az évben kinyomtatott és a fejedelemnek ajánlott. Célja az volt, hogy János Zsigmondot a Szentháromság-hitére térítse. Ez nem sikerült, sőt a fejedelem az 1571. január 5-i Marosvásárhelyen tartott országgyűlésen meg is vallotta, hogy unitárius lett. Ekkor állt ez a vallás térnyerésének tetőpontján, de nem sokáig. A fejedelem 1571. március 15-én elhunyt, és ezzel kezdetét is vette az unitárius vallás hanyatlása.

Az 1571. október 21-i tordai zsinatra Méliusz új vitatételeket készített. A püspök művét 1571. június 1-jén az akkor fejedelemmé választott Somlyai Báthory Istvánnak és testvérének, Kristófnak ajánlotta. Méliusz Báthory trónra lépése után is kész volt a további hitvitázásra, sőt most a katolikus fejedelmet próbálta az unitáriusok üldözésére bírni. Báthory azonban mérsékelt valláspolitikát követett; nem gondolt a katolikusok nyílt pártfogására sem. A vallásoknak már korábban rendezett állapotát kívánta fenntartani, de mikor újítással vádoltatott Dávid Ferenc, Báthory felhatalmazást nyert az országgyűléstől (Tordán 1572. május 25-én), hogy feleletre vonhassa Dávidot, és megbüntesse az újítókat. Tanai miatt Dávid Ferencet Déva várába záratta, ahonnan többé már nem szabadulhatott.

⁵⁶ Gr. Mikó I.: Erdély Tört. Adatok I. kötet, Kolozsvár, 1855. 27-29.

Ezzel Erdélyben a vallási mozgalmak véget értek. János Zsigmondot Méliusz sem élte túl sokkal, 1572. december 15-én halt meg. Nem egészen másfél évtizedes nyilvános pályafutásának csaknem felét a Szentháromság-tagadók elleni küzdelem töltötte ki.

Egy eddig nem tárgyalt hitvitát ad elénk a *Debreceni disputa* vagy *Válaszúti komédia*. Méliusz az egyetlen, akivel ellenfelei nemcsak hitvitákon csatáztak, nemcsak könyvekben támadták, hanem ellene még színdarabot is készítettek. Ez a mű antitrinitárius, hiszen a szigorú helvét felfogás a komédiázást sem az iskolában, sem azon kívül nem nézte jó szemmel. Pedig ezt a műfajt is nagy hatással alkalmazhatták az egyes felekezetek eszméik terjesztésére és propagandaeszközként. A *Válaszúti komédiában* (1572) a szerző (valószínűleg Válaszúti György) költött eseményt ad elő, hiszen a debreceni vita a két ellenfél között sohasem történt meg. Figurái viszont élő, sőt nevezetes történeti személyek voltak. Szakramentáriusok: Péter pápa (Méliusz Péter), György kardinál (Czeglédi György), Vikárius Pál és Dékány; Szentháromság-tagadók: Varga Ferenc (Dávid Ferenc), Charianus János (Sommer János), Olasz doktor (Blandrata György) és Filep bíró; lutheránusok: Gál és Máté bíró.

A komédiában a kényelmes, jólétüket élvező Méliuszék nyugalomát megzavarják a Dávid Ferenc vezetésével váratlanul Debrecenbe érkező antitrinitáriusok. Vicárius Pál: „Megh mondom az Fejedelemnek [Péter pápa], hogy jönnek az Erdélyi eretnekek, ám bizony elüté a kórság.”⁵⁷ A templomban megrendezett hitvitán Méliuszt és társait legyőzik az „erdélyiek.” Gál bíró: „Úgy tetszik, Péter Uram, hogy szinte a csávába esél.”⁵⁸ „Elrekedél, mert az igazság előtt nints hová menned.”⁵⁹ Ennek eredményeképpen az egyik trinitárius pap, Vikárius Pál, ott helyben az unitáriusok oldalára áll, mire Gál bíró is kijelenti, hogy „mű is Vicarius uramot egész városostól együtt követtyük.”⁶⁰

VII. Méliusz betegsége és halála

Méliusz fiatal kora ellenére is beteges ember volt. Több forrás emlékezik arról, hogy valami súlyos szervi bajban szenvedett. Erre utal a *Válaszúti komédia* néhány részlete is. „Hamar, hamar, fogjátok Uramot, mert majd elüti az betegség.”⁶¹ „Én beteges ember vagyok, sokat nem szólhatok”⁶² – mondja magáról „Péter pápa” a drámában. A szerző egyenesen a betegséget tartja a vita elvesztése okának. „Ne is tsudálkozzék

⁵⁷ Régi Magyar Drámai Emlékek I. Szerk.: Kardos Tibor, Akadémiai Kiadó, Bp., 1960. 660.

⁵⁸ U.itt 668.

⁵⁹ U.itt 674.

⁶⁰ Régi magyar drámai emlékek... 677.

⁶¹ U.itt 659.

⁶² U.itt 670.

kegyelmetek rajta, hogy a Vargák megh győsztek volna münköt, hanem tulajdonítsák betegségünknek, mert Püspök Uram mindenkor beteges.”⁶³

Betegsége tudatában már életében készült a halálra. Mikor azt közeledni érezte, mint egykor Kálvin, ő is magához hívatta paptársait és a város tanácsát elbúcsúzni. Ekkor felolvastatta végrendeletét, mely személyes hitvallás is, hiszen nem földi javakról intézkedett, hanem hitelvi kérdésekről: a Szentháromságról, a megigazolásról, a bűn okáról.

1572. december 15-én érte a halál, temetése másnap volt. Akarata szerint a szertartás a legegyszerűbb módon folyt le, a harang se szólt.

Debrecen jegyzőkönyvében a 328. lapon 1572. december 16-án az alábbi latin nyelvű bejegyzés áll Méliusz Juhász Péter elhunytáról és temetéséről: „A tiszteletre méltó és legmagasabb műveltséggel megáldott férfiú, Méliusz Péter úr, a debreceni eklézsia legéberebb szuperintendense, a december 16-ik napját megelőző éjjel 11 órakor lelkét az Úr kezébe ajánlva életét bevégezte. A következő napon sokaknak könnyei közt délután 2 órakor, igen nagy gyülekezet jelenlétében, a várostól keletre fekvő temetőkertbe, a nagyobbik domb tetején tétetett sírba s fölibe igen nagy kő gördítettett.”⁶⁴

VIII. Összegzés

Méliusz a református teológiát kiépítette a római katolicizmus, a lutheranizmus és az antitrinitarizmus irányában. Független gondolkodó volt, bár rendszerének kiépítéséhez felhasználta mások teológiai rendszereinek elemeit is (Kálvin, Melancton, Bullinger, Zwingli, Szegedi Kis István és mások), de semmiképpen nem vette át teljes egészében azokat. „Méliusz nem a magyar »kálvinista« egyházat teremtette meg, hanem azt a református egyházat, amelynek Kálvin csak egyik, Magyarországon korántsem a legjobban ismert teológusa volt.”⁶⁵ „Teológiáját nem lehet kizárni máshonnan kölcsönzött mozaikszemekből, mert fő vonásai éppen az eredetiség és egyöntetűség.”⁶⁶ Összességében annyi elmondható róla, hogy a helvét reformáció nagy családjához tartozik.

A reformáció alap gondolata és teológiája nem volt forradalmi. Nem forradalmian újat akartak, hanem egy korábbi, sőt az eredendő állapothoz való visszatérést. Visszatérést a „forráshoz” és a korábban már elfogadott – de az évszázadok során elfelejtett vagy elhomályosított, elferdített – „katolikus”, azaz egyetemes hittételekhez.

A reformáció „forradalom” Róma ellenállása miatt kezdett válni: amikor a hitújítók megtapasztalták, hogy eredeti elképzelésük a

⁶³ U.itt 670.

⁶⁴ Hegyaljai Kiss Géza: Méliusz Horhi Juhász Péter élete Debrecen, 1940. 29-30.

⁶⁵ A Magyarországi Ref. Egyház hitvallási irata MRE Egyetemes Konventjének Sajóosztálya, Bp. 1954. 81.

⁶⁶ Bucsay Mihály: Méliusz Juhász Péter gondolatvilága. Confessio, 1980/2. 42.

római egyházban nem valósítható meg; amikor kimondták, hogy ha az egyházzal nem lehet reformálni, akkor nélküle kell.

Ebben az értelemben volt forradalmár Méliusz Juhász Péter is, aki a római egyházzal való teljes szakítást deklarálta azzal, hogy megalakította a református egyházat Magyarországon.

Emellett minden más tevékenysége – mint hitvitázói, teológiai, irodalmi, társadalomtudományi, népművelői, sőt orvosi és néprajztudományi – számottevő és kiemelkedő, de nem forradalmi.

MÉLIUSZ ÖSSZES MŰVEINEK JEGYZÉKE

A. Méliusz nyomtatásban megjelent művei

1. Az vrnac vaczoraiarol valo közenséges keresztyéni vallás... (Marosvásárhelyi Hitvallás), 1559 RMNY I 155
2. A Szent Pál Apostol levelenec, mellyet a Colossabelieknek irt, predicacio szerent valo magyarazattya, 1561 RMK I 47, RMNY I 171
3. A Christus Kozbe Iarasarol Valo Predicacioc, 1561 RMK I 46, RMNY I 169
4. A szent János evangéliumának prédikáció szerint való magyarázata, 1562 RMNY I 170
5. Az Aran Tamas hamis es eretnec tevelgesinec es egyeb soc teuelgéseknec mellyec most az el fordult feio emberek kozot el árattanac..., 1562 RMK I 48, RMNY I 181
6. Confessio catholica de praecipvis fidei articulis exhibita, sacratissimo et Chatolico Romanorum imperatori Ferdinando... (Egervölgyi Hitvallás), 1562 RMK II 85, RMNY I 176
- 6/A Confessio esslesiae Debreciensis de praecipvis articvlis et qvaestionibus quiburdam... (Debreceni Hitvallás), 1562 RMK II 86, RMNY I 177
7. Catekismvs, 1562 RMK I 49, RMNY I 182
- 8-9. A/A kersztienec nyomorusagokban valo vigaztalasoknak es könyörgéseknek igaz modgya az igaz szent irasoknak tanitasok szerent... B/Az hitről es az kereztienségre valo vetekedes, 1562 RMK I 50, RMNY I 183
10. Énekeskönyv (társszerk.), 1562 RMNY I 178
11. Magyar Predikatioc 1563 RMK I 53, RMNY I 194
12. Valogatot predikatioc, 1563 RMK I 54, RMNY I 196
13. A lélek könyve, 1562-63 RMNY I 184
14. A zsidók áldozatiról, 1563 RMNY I 195
15. Esaias könyve, Transl., 1563 RMNY I 191
16. A halál könyve, 1563 RMNY I 193
17. A genevai szent gyülekezetnek catechismusa Calvin Jánostól, Transl., 1563-64 RMNY I 192 A
18. A pestisről, 1564
19. Refutatio confesionis de Coena Domini, Matthiae Hebler... (Hebler Mátyásék úrvacsorai vitairatának cáfolata), 1564 RMK II 90, RMNY I 199
20. Apologia et Abstersio Ecclesiae Debreciensis... 1564 RMK II 91, RMNY I 199
21. Az ket Samvel könyveinek, es az ket Kirali könyveknek az Sido nielvnek igazsagabol es az igaz es bolcz magyarazok forditasabol igazan valo forditasa Magyar nyelvre (Sámuel és Királyok két-két könyvének fordítása), 1565 RMK I 55, RMNY I 205

22. Krónikák könyvei, Transl., 1565 RMNy I 206
23. Az Szent Iob könyvenek a Sido nielvbol ..., Transl., (Jób könyvének fordítása), 1565 RMK I 58, RMNY I 213
24. Énekek énekének magyarázatos fordítása, 1565/66 k.
25. A Szentháromság-tan védelme (latinul és magyarul), 1566/67
26. Breuis confessio pastorvm ad synodvm Debrecij [] celebratam (A debreceni zsinat latin nyelvű hitvallása), 1567 RMK II 105, RMNY I 228
27. A Debreczembe oszve gyvlt kersztien predikatoroknac igaz es szent iras szerint valo vallasoc (A debreceni zsinat magyar szövegű hitvallása), 1567 RMK I 60, RMNY I 229
28. Articuli ex verbo Dei... (Articuli Maiores), 1567 RMK II 104, RMNY I 226
29. Uj Testamentom, 1567 RMK I 63, RMNY I 238
30. Az Szent Ianosnac tott ielenesnec igaz és iras szerint valo magyarazasa predikatioc szerint... (Jelenések könyvének magyarázata), 1568 RMK I 69, RMNY I 259
31. Antitheses veri et Turcici Christi, 1568
32. Propositiones de Jah et Jehovah, 1568 RMK II 118, RMNY I 258
33. Előszó és hozzászólások a gyulafehérvári hitvitához, 1568
34. Az igaz keresztyénségnek rövid Fundamentuma, 1569 RMK I 72, RMNY I 266
35. A nagyvárad hitvita iratai, 1569
36. Diputatio in causa sacrosanctae Trinitatis (gyulafehérvári hitvita), 1569-1570 RMNY I 265 A
37. Az egész szent írásbol valo igaz tvdoman, 1570 RMK I 77, RMNY I 279
38. Igaz Szent Irasbol ki Szedettet Enek, 1570 RMK I 78, RMNY I 280 /2. kiadás 1571-73 RMNY I 312/
39. Propositiones verae et consentientes Scripturis Sacris (a csenger-miskolci zsinatok tételei), 1570 RMNY I 281
40. Confessio vera ex verbo Dei sumpta et in synodo Czengerina (a Csengeri Hitvallás), 1570 RMK II 124, RMNY I 278
41. Principia quedam in theologia et philosophia immota... (a simándi hitvitán átadott 25 tétel), 1570 RMNY I 278
42. Mi legyen a külömbseg az teuelgö erdeli tudománi közöt es az igaz keresztyeni euangelium es vallas közeot, 1570 RMNY I 301
43. Krisztusnak, Sz. Péternek, Sz. Pálnak és Pápának egymással való beszélgetései, 1570 RMK I 79
44. A/Institutio vera ... B/Propositiones svmtae ex verbo Dei..., 1571 RMNY I 300
45. Theses contra anathemata et catharmata... /Gratia et pax a Deo Patre/ (a nyirbátori zsinat tételei), 1571 RMNY I 302
46. Herbarivm. Az Faknac Fvvekneec nevekrol, természetekrol es hasznairól, 1578 RMK I 141 RMNY I 413

B) Kéziratban maradt művei és levelei

1. Blandratáék 300-400 eretnekségének cáfolata, 1569
2. József rabbi és társai káromlásainak cáfolata, 1569
3. A teljes Szentírás összes bizonyosságai a Szentháromságról, 1569
4. Levelei: a) Cseh-morva atyafiakhoz, 1565
 - b) Bullingerhez, 1569
 - c) Melith Györgyhöz és Ferenchez, 1569/70
 - d) Dudith Andráshoz, 1570
 - e) Thretius Kristófhhoz, 1568-72?
 - f) Zsinati meghívók, felterjesztések, ajánló levelek 1567-71
5. Két könyörgés a debreceni-tanács jegyzőkönyvében, 1570
6. Testamentuma, 1570-72 k.

Makoldi Sándorné

Laki-Lukács László – dr. Varga Gábor: Maradjon örök emlékezetben

Lakon jó lakni – a helytörténet bizonyítja

Lak község Borsod magja, az Árpád-kori földvár körül települt nemesi falvak egyike, amelynek lakosai – akik ma lakják és azok is, akik elszármaztak onnan – szívesen gondolnak (amint a névadás sejteti) a gyönyörű csereháti tájban meghúzódó, csendes falucskára, őseik szülőföldjére.

De nem csak nosztalgiáznak, cselekednek is érte, méghozzá összefogással! Ez talán a legnagyobb értéke a laki lokálpatrióták által megírt, Leskó Jánosné iskolaigazgató által szerkesztett, 2004-ben megjelentetett újabb könyvnek, amely összefoglalja a régi és az új történelmi, néprajzi, helytörténeti kutatások eredményeit. Maradjon örök emlékezetben – ez a címe, de szándéka is a szerzőknek, akik közül elsősorban a laki születésű dr. Varga Gábor, és Laki Lukács László tanulmányai emelkednek ki, akik egész életüket feltették e táj szolgálatára. Varga Gábor ugyan elkerült (és a debreceni Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskoláról ment nyugdíjba), de Lukács László mindig a közelben maradt, és még a nevébe is felvette (a szülőföld iránti tiszteletből) a Laki előnevet. Gyűjtő munkája – néprajzoként – Edelényhez és a Bódva völgyéhez kapcsolódik, főleg a helyi textilek, a népművészet terén, amiből a Borsodi Tájház is megszületett. Nagy elődje, Lajos Árpád laki gyűjtései mellett ő írta e kötet néprajzi fejezeteit, míg Varga Gábor a nyelvészeti, történeti és családi vonatkozásait.

De benne van a kötetben a lakiak régi fényképeitől kezdve az ott végzetek névsorán át minden érdekesség, ami az „örök emlékezetre” méltó, de ami szakmai adat is – pl. a válogatott bibliográfia (Laki Lukács László érdeméért). Az archív fotók mellett maiak, és Balázs Ferenc, Győri József, Kalász László versei színesítik irodalmilag a tartalmat, amihez a vőfélyversektől a helyi temető sírverseiig, sok minden hozzákapcsolódik. Laki Lukács László temetőről szóló tanulmánya kisbetűs részéből arra az érdekességre is fény derül, hogy a faluban mennyi verselő parasztember lakott (akiktől 4-5 verses füzet is ismert, vagy még lappang), a falu sírverset is író, a népi kultúrát támogató református papjain kívül. Megismerhetjük még egy huszár-káplár nótáskönyvét és életének folyását is – Artim Krisztina tollából, aki végül erről egy újabb dolgozatot ígér.

Reméljük tehát, hogy tovább folytatódhat a példaértékű helytörténeti munka Lakon, és egyre újabb adatokat emelnek elő a feledés homályából – számunkra is tanulsággul – a település hazajáró, lokálpatrióta fiai, lányai.

Dr. Bencsik János

Egy gondos honismereti kiadványról

**Laki-Lukács László és dr. Varga Gábor:
„Maradjon örök emlékezetben” Lak, 2004. pp 286.**

Aki ismerősként veszi kézbe e szépen gondozott és szerkesztett kötetet, annak rögvest eszébe kell jusson az a számtalan honismereti kiadvány, esemény és történet, mely a Cserehát településeit ismerteti meg a szűkebb régióval és az érdeklődő, tágabb haza honismereti munkásaival.

Ha Dömötör Sándor ma is szerbe-számba tudná venni azt a sok-sok kiadványt, melyek az 1960-as évek erőfeszítései nyomán a honismeret televényén szökkentek szárba, bizonyára elégedett lenne. Ekkor zajlott az I. honismereti konferencia, amelynek szervezője, bonyolítója, s végül is a munka irányítója és záró javaslattevője volt.

Visszatérve a jelen kötethez, mindjárt el kell mondanom, hogy a magyar vidék, annak vitathatatlanul elhanyagolt állapotában, siralmas helyzetében szükséges az effajta önbizalom-gerjesztő kiadvány, divatosan, identitás-növelő, tartalommal megtöltő honismereti munka! Az érdeklődő a külső borítón olvashatja a 3 főszereplő életrajzát, szakmai ténykedését. Mindebből kitűnhet, hogy bármelyiküket vesszük vallatóra, nem az első munkájuk, egyikük-másikuk hogy úgy mondjam elkötelezte magát a honismeret mellett. Céljuk e kötettel is átmenteni és megőrizni, olykor népszerűsíteni a települések néprajzát, helytörténetét, apró szeleteket a népi-és tájkultúrából.

A példásan megírt és példásan szerkesztett közel 300 oldalas „olvasókönyv” Lakról szól (csereháti kislefalu), talán e törekvés onnan veszi eredetét, amit mindjárt az első oldalakon felemlenek: „Jelen kötetben a régi és új kutatások összegyűjtését vállalták a szerzők és a szerkesztő. Lak, Árpád-kori kislefalu település”. Mindjárt tovább kell fűznöm e gondolatot, vagyis korrigálnom kell azt a képet, mely az iskolai oktatás nyomán él, élhet a történelmi köztudatban. Ez pedig nem más, mint a híres Pató Pál-portré kőbe vésett, litográfiai nyomata. Pedig ez így soha nem volt igaz! Hiszen az effajta mentalitásnak nem volt, nem lehetett holnapja. Miféle életstílus ez? Lak esetében elmondhatjuk, hogy az a teremtő ember testesült meg a kislefaluiban, aki a művelődés hordozója volt. Aki nem sajnálta pénzét, hogy fiaikat neveljen, hogy a tehetséges gyermekeket a református kollégiumok valamelyikében taníttassa, hogy aztán papot, tanítót vagy jegyzőt... neveljenek belőle. Ezek aztán továbbgondozták a kislefalu iskoláiban a jövődöntő munkáikat. Fontos ezt hangsúlyoznunk, akkor, amikor a falvakat megfosztották a postától, lassan bezárnak az iskoláik is... (A sor tovább folytatható!)

Mit találhat e kötetben az olvasó, avagy érdeklődő, lapozgató? Ünnepi szokásokat, családi események leírását. Lajos Árpád gyűjtötte népdalokat, locsolóverseket, a szövés-fonás adalékait, a temető leírását, a népi hit és a népi tudás megannyi morzsáját, a református lelkészek és családjaik leírásait, találós kérdéseket. No és a tanítók hasonló leírásait.

A szerkesztő figyelmét nem kerülték el a régi fotók sem, közöttük Bazsó Bertalanét (1885-1953), aki 2 évtizedig volt Lak község főbírája. Ez a mementó a ma polgármestereinek, hogy úgy kell dolgozniuk a közösségért, hogy évtizedek múlva is érdekesek legyenek arra, hogy őrizték emléküket!

A SÁROSPATAKI FÜZETEKET
ALAPÍTOTTA: ERDÉLYI JÁNOS 1857-BEN
ÚJRAINDÍTOTTA: HORVÁTH CYRILL 1904-BEN
ISMÉT ÚTJÁRA BOCSÁTOTTA: A SÁROSPATAKI REFORMÁTUS
TEOLÓGIAI AKADÉMIA 1997-BEN